

**ULINGANISHI WA KIISIMU KATI YA LAHAJA YA KIPEMBA NA
KITUMBATU**

BAKARI K. BAKARI

**TASNIFU ILIYOWASILISHWA KWA AJILI YA KUTIMIZA SHARTI LA
SHAHADA YA UMAHIRI YA KISWAHILI (M.A KISWAHILI)**

UTHIBITISHO

Aliyetia saini hapo chini anathibitisha kwamba, ameisoma tasnifu hii iitwayo Ulinganishi wa kiisimu kati ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu na anapendekeza ikubaliwe na Chuo Kikuu Huria cha Tanzania kwa ajili ya kutimiza sehemu ya sharti la kutunikiwa Degree ya M.A Kiswahili ya Chuo Kikuu Huria cha Tanzania.

.....

DKT: ZELDA ELISIFA

(Msimamizi)

Tarehe.....

HAKI MILIKI

Hairuhusiwi kuiga au kunakili kwa namna yoyote ile ya Tasnifu hii kwa ajili yoyote kama vile Kieletroniki, Kurudufu Nakala Kurekodi au njia yoyote nyingine bila ya idhini ya Mwandishi au Chuo Kikuu Huria Kwa Niaba.

TAMKO

Mimi, **Bakari Kombo Bakari**, nathibitisha kuwa hii ni kazi yangu halisi na haijawahi kuwasilishwa katika Chuo Kikuu kingine chochote kwa ajili ya kutunukiwa shahada hii au nyingine yoyote.

.....

Bakari Kombo Bakari

Tarehe

TABARUKU

Naitabaruku kazi hii kwa watoto wangu wapenzi, Asya Bakari Kombo na Kassim Bakari Kombo, ili iwe kwao chachu ya kujali elimu na kujifunza kwa bidii.

SHUKRANI

Awali ya yote sina budi kumshukuru Mwenyezi Mungu Muumba wa mbingu na ardhi kwa kunijaalia uhai, uzima, na kunipa uwezo wa kufanya utafiti, kuandika na kuikamilisha kazi hii. Pili napenda niwashukuru wote waliochangia kwa nmna moja au nyingine kukamilika kwa kazi hii. Hata hivyo si rahisi kuwataja wote kwa majina, ila ninapenda kuwashukuru wote nitakaowataja na ambao sijawataja kwa mchango wao wa kuifanikisha kazi hii.

Shukrani za pekee ziende kwa msimamizi wangu, Dkt. Zelda Elisifa, kwanza kwa kunishawishi kuendelea na masomo, pili kwa kukubali kuwa msimamizi wangu, tatu kwa moyo wake wa kunihimiza kufanya kazi kila alipohisi kuwepo kwa uduwazi na namna fulani ya kusita na kuchelewesha kazi. Yeye alikuwa kwangu ni mshauri, muelekezaji na mwalimu aliyenikosoa kwa busara na hekima kubwa kila ilipobidi kukosolewa na kuelekezwa. Cha kumlipa sina, lakini sitoacha kumuomba dua kwa Mwenyezi Mungu amzidishiye moyo wa upendo na ampe nguvu aweze kuendelea kuwa hazina kubwa yenye kutegemewa kwa manufaa ya sasa na baadae, ili wanufaike wengi wa enzi hizi na zijazo.

Aidha ninaushukuru uongozi mzima wa Chuo Kikuu Huria Cha Tanzania pamoja na wanataaluma wezangu wa Kitivo cha Sanaa na Sayansi za jamii kwa kunishawishi na kunihimiza kuikamilisha kazi yangu haraka iwezekanavyo.

Shukrani zangu maalum ziwaendee wazazi wangu wapendwa; babangu marehemu Bw. Kombo Bakari Vuai na mamangu marehemu Bi. Pavu Juma Khamis, kwa

mapenzi yao na huruma kubwa zilizowapelekea kunilea kwa uangalifu mkubwa na kunisomesha hadi kufikia elimu ya juu katika uhai wao. Namuomba Mwenyeezi Mungu awarehemu na awalaze mahali pema peponi.

Nitakuwa mwizi wa shukrani na mchawi wa fadhila iwapo nitawacha kuwashukuru wake zangu wapenzi, Patima Akubu Bakari na Asha Kassim Makame Biwi, pamoja na watoto wangu wapendwa, Asya Bakari Kombo na Kassim Bakari Kombo, kutokana na ustahamilivu walioonyesha muda wote niliokuwa nikiwakosesha haki walizostahili kutokana na harakati za kufanya utafiti na uandishi wa kazi hii ngumu na yenye kuhangaisha fikra na akili. Nawashukuru niliowataja kwa niaba ya wale nisiowataja. Nyote nawambieni Ahsanteni sana.

IKISIRI

Kazi hii ilihusika na Ulinganishi wa Kiisimu uliopo baina ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu. Utafiti huu ulikuwa na malengo matatu ambayo ni kubainisha tofauti baina ya fonimu za Kipemba na Kitumbatu, kulinganisha na kutofautisha kanuni za kifonolojia na kimofonolojia zinazotawala maumbo ya mofu zilizounda maneno ya Kipemba na Kitumbatu na kuainisha uwiano wa kimaana baina ya msamiati wa lahaja ya Kipemba na Kitumbatu. Ili kufikia lengo kuu lililokusudiwa mbinu mbalimbali za utafiti zilihusika, ambazo ni hojaji, mahojiano pamoja na ushuhudiaji. Nadharia mbili zilizoongoza utafiti huu ni nadharia ya fonolojia zalishi na nadharia ya lahaja na lahaja na Sampuli iliyotumika ni watu mia moja, hamsini kutoka Pemba na hamsini kutoka Tumbatu.

Kwa upande wa matokeo ya utafiti, mtafiti aligundua kwamba, kifonolojia kuna utofauti mkubwa baina ya Kipemba na Kitumbatu, hasa kwenye idadi na aina za fonimu kwa upande mmoja na tofauti ya kimatumizi katika baadhi ya fonimu kwa upande wa pili.

Pia imebainika kuwa, Kipemba na Kitumbatu kina tofauti kwenye baadhi ya viambishi nafsi za mtenda na mtendwa. Kanuni za Kifonolojia zinazobadilisha miundo ya ndani kuwa miundo ya nje ya maumbo ya vitenzi, nomino na hata baadhi ya vivumishi na viwakilishi zimetumika katika lahaja zote mbili, ingawa kitumbatu kimezidi kujikita kwenye matumizi ya kanuni nyingi zaidi kuliko Kipemba.

Kipemba kimetofautiana na Kitumbatu kwenye msamiati mwingi hasa kwenye vitenzi na nomno. Lakini katika eneo hili Kipemba kipo karibu zaidi na Kiswahili Sanifu, wakati Kitumbatu kimejitenga mbali na Kiswahili Sanifu katika uwiano wa kimsamiati. Mtafiti amependekeza mambo kadha na kuwaagiza watafiti wajao wayatupie macho na kuyafanyia kazi. Miongoni mwa mapendekezo hayo ni pamoja na kufanya tafiti linganishi baina ya lahaja za Kiswahili, kufanya Ulinganishi wa Kiisimu baina ya Vipemba vizungumzwavyo ndani ya visiwa vidogo vidogo ndani ya Pemba.

ORODHA YA VIFUPISHO

Am	Kiamu
Fu	Chifundi
KK	Kabla ya Kristo
K-ngeli	Kiambishi ngeli
KP	Kipemba
KT	Kitumbatu
KS	Kiswahili Sanifu
Mv	Kimvita
Mw	Chimwini
M/ndani	Muundo wa ndani
M/nje	Muundo wa nje
Na.	Namba
N1:	Nafsi ya kwanza
N2:	Nafsi ya pili
N3:	Nafsi ya tatu
TI	Tangamano la irabu
Tu	Kitukuu
U	Umoja
Ug	Uguja
Vu	Kivumba
W	Uwingi

YALIYOMO

Uthibitisho.....	i
Haki Miliki	iii
Tamko.....	iii
Tabaruku.....	iv
Shukrani.....	v
Ikisiri.....	vii
Orodha ya vifupisho.....	viii
Yaliyomo.....	ix
Orodha ya majadwali	xiv

SURA YA KWANZA: UTANGULIZI..... 1

1.1	Utangulizi wa Jumla.....	1
1.2	Usuli wa Mada	1
1.3	Tatizo la Utafiti	3
1.4	Lengo na madhumuni ya utafiti	4
1.4.1	Lengo La Utafiti.....	4
1.4.2	Madhumuni Mahsusi.....	4
1.4.3	Maswali ya Utafiti.....	5
1.5	Umuhimu wa Utafiti	5
1.6	Mawanda ya Kitaaluma na Mipaka yake	6
1.7	Changamoto za Utafiti huu na Suluhu zake.....	7

SURA YA PILI: MAPITIO YA KAZI TANGULIZI..... 8

2.1	Utangulizi.....	8
2.2	Dhana ya Lahaja.....	8
2.2.1	Mtazamo Pungufu	12
2.2.2	Mtazamo wa Uelewano.....	13
2.2.3	Maana ya Lahaja kwa Kuzingatia Kigezo cha Tofauti za Kiisimu.....	14
2.3	Lahaja na jinsi inavyojitokeza Katika Lugha Mbali Mbali Duniani.....	15
2.3.1	Lahaja Katika Lugha za Ulaya na Asia.....	15
2.3.1.1	Lugha ya Kiingereza	16
2.3.1.2	Lugha ya Kichina	18
2.3.2	Lahaja Katika Lugha za Afrika.	20
2.3.2.1	Lahaja za Kizulu	20
2.3.2.2	Lahaja za Kihausa	21
2.3.3	Lahaja Katika Lugha za Tanzania.....	24
2.3.3.1	Lahaja za Kichaga	24
2.3.3.2	Lahaja za Kiha.....	25
2.3.3.3	Lahaja za Kisukuma.....	27
2.3.3.4	Lahaja za Kigogo	27
2.3.3.5	Lahaja za Ikizu	28
2.3.3.6	Lahaja za Kinyakyusa-Gonde	28
2.3.3.7	Lahaja za Kinyamwezi.....	29
2.3.3.8	Lahaja za Kifipa	30
2.3.4	Lahaja katika lugha ya Kiswahili.....	31
2.3.4.1	Lahaja za Kiswahili na Mchawanyiko wake.....	31
2.3.4.2	Maeneo ya lahaja ya Kitumbatu.....	42

2.3.4.3	Mtapakao wa Kipemba na Kazi za Kipemba zilizowahi Kufanywa.....	42
2.4	Kiunzi cha Nadharia / Mkabala wa Nadharia	44
2.5	Pengo la kitafiti	47

SURA YA TATU: MBINU ZA UTAFTI..... 49

3.1	Utangulizi.....	49
3.2	Eneo la Utafiti	49
3.3	Sampuli ya Watoa Taarifa.....	52
3.4	Mbinu za Kukusanyia Data.....	53
3.4.1	Hojaji.....	53
3.4.2	Uchunguzi	54
3.4.3	Mahojiano/Usaili.....	55
3.5	Usanifu wa Utafiti	Error! Bookmark not defined.
3.6	Mbinu za Kuchambua na Kufafanua Data	56
3.7	Muhutasi wa Sura.....	56

SURA YA NNE: UWASILISHAJI, UFAFANUZI NA UCHANGANUZI

	WA DATA	57
4.0	Utangulizi.....	57
4.1	Uwiano wa Fonimu kati ya Lahaja za Kipemba na Kitumbatu	58
4.1.1	Tofauti Zinazojitokeza Miongoni mwa Fonimu Mbalimbali za Lahaja ya Kipemba na Kitumbatu	62
4.1.2	Tofauti Zinazojitokeza baina ya Sauti $[m]$ na $[n]$	62
4.1.3	Tofauti Zinazojitokeza baina ya Sauti $[c^h]$ na $[sh]$	63
4.1.4	Tofauti Zinazojitokeza baina ya Sauti $[sh]$ na $[s]$	64

4.1.5	Tofauti Zinazojitokeza baina ya Sauti [ɟ] na [z]	65
4.1.6	Tofauti Zinazojitokeza baina ya Sauti [ɟ] na [Ø].....	66
4.1.7	Tofauti Zinazojitokeza baina ya Sauti [ch] na [ky]	66
4.1.8	Tofauti Zinazojitokeza baina ya Sauti [d] na [l]	67
4.1.9	Tofauti Zinazojitokeza baina ya Sauti [r] na [l]	68
4.1.10	Tofauti Zinazojitokeza baina ya Sauti [v] na [z]	68
4.1.11	Tofauti Zinazojitokeza baina ya Sauti [l] na [ly]	69
4.1.12	Uchopekaji wa Viyeyusho kati ya Mfuatano wa Irabu.....	70
4.2	Uwiano wa Kanuni za Kifonolojia na Kimofolojia baina ya Kipemba Kitumbatu.....	74
4.2.1	Uwiano wa Maumbo ya Vitenzi vya Kipemba na Kitumbatu	75
4.2.2	Uwiano wa Viambishi Vinavyowakilisha Nafsi Mbalimbali za Mtenda....	75
4.2.2.1	Viambishi vya Mtenda Nafsi 1	76
4.2.2.2	Viambishi vya Mtenda Nafsi 2	80
4.2.2.3	Viambishi vya Mtenda Nafsi 3	83
4.3	Uwiano wa Kileksika baina ya Kipemba na Kitumbatu	84
4.3.1	Uwiano wa Maumbo ya Vitenzi baina ya Lahaja ya Kipemba na Kitumbatu.....	84
4.3.1.1	Uwiano wa Vitenzi Vinavyotofautiana Kimaumbo na Kulingana Kimaana	85
4.3.1.2	Uwiano wa Vitenzi Vinavyolingana Kimaumbo na Kutofautiana Kimaana	86
4.3.1.3	Uwiano wa Vitenzi Vinavyolingana Kimaana na Kutofautiana Kimuundo kwa baadhi ya Sauti	87

4.3.1.4	Uwiano wa Nomino Zinazotofautiana Kimaumbo na Kulingana	
	Kimaana	89
4.3.1.5	Uwiano wa Nomino Zinazolingana Kimaumbo na Kutofautiana	
	Kimaana	91
4.3.1.6	Uwiano katika Vikoa vya Maana.....	92
4.3.1.7	Uwiano katika Vikoa vya Maana Zinazohusu Nomino	92
4.3.1.8	Uwiano katika Vikoa vya Maana Zinazohusu Vitenzi	96
4.3.1.9	Uwiano katika Vivumishi kati ya Lahaja ya Kipemba na Kitumbatu	98
4.3.1.10	Tofauti baina ya Kipemba na Kitumbatu katika Viwakilishi	104
4.3.1.11	Tofauti ya Maumbo ya Viwakilishi Vionyeshi kati ya Kipemba na	
	Kitumbatu.....	105
4.3.2	Muhutasi wa Sura.....	109
SURA YA TANO: MUHUTASARI, HITIMISHO NA MAPENDEKEZO....		112
5.1	Muhutasi wa Utafiti	112
5.1.1	Muhutasi wa Kiujumla.....	112
5.2	Muhutasi wa Matokeo ya Utafiti	113
5.3.1	Hitimisho.....	115
5.3.2	Mapendekezo ya Taiti.....	115
MAREJEO.....		116

ORODHA YA MAJEDWALI

Jedwali 1.1	Mlingano kati ya lugha ya Kiha na lugha nyingine.	26
Jadwali 1.2	Mlingano kati ya Lugha ya Kisukuma na lugha nyengine.	27
Jadwali 1.3	Mlingano kati ya Lugha ya Kinyamwezi na lugha nyingine.	29
Jedwali 4.1	Sifa za kimatamshi za konsonanti na viyeyusho katika Kipemba	59
Jedwali 4.2	Sifa za kimatamshi za konsonanti na viyeyusho katika Kitumbatu.....	59
Jedwali 4.3	Tofauti ya kimatumizi kwa sauti zenye asili ya Kiarabu baina ya Kipemba na Kitumbatu.	61
Jedwali 4.4	Viambishi vya Nafsi ya Mtenda.....	76
Jedwali 4.5	Mabadiliko ya maumbo ya viwakilishi nafsi ya kwanza umoja kutoka muundo wa ndani kwenda muundo wa nje (Kitumbatu)	77
Jedwali 4.6	Mabadiliko ya kiambishi cha ukanushi {-ha-} au {-hwe-}	81
Jedwali 4.7	Umbo moja lenye kuwasilisha dhana tofauti katika lahaja za Kipemba na Kitumbatu	86
Jedwali 4.8	Vitenzi Vinavyowiana Kimaana na Kutofautiana kwa Sauti Moja au Mbili kwenye Maumbo yake	88
Jedwali 4.9	Uwiano wa Nomino zenye Maumbo Tofauti, Zinazowasilisha Dhanna ya Aina Moja.....	90
Jedwali 4.10	Uwiano wa Nomino Zinazolingana Kimaumbo na kutofautiana Kimaana	91
Jedwali 4.11	Vivumishi Milikishi Vinavyowakilisha Nafsi zote Tatu	99
Jedwali 4.12	Vivumishi Vimilikisha vya Nafsi ya Kwanza.....	100

Jedwali 4.13	Vivumishi vimilikisha vya nafsi ya pili	101
Jedwali 4.14	Vivumishi Vimilikishi vya Nafsi ya Tatu	102
Jedwali 4.15	Viwakilishi nafsi vya namna mbalimbali	105
Jedwali 4.16	Uwiano wa Vionyeshi vya Karibu na Mbali.....	107
Jedwali 4.17	Mifano ya Sentensi Zinazohusu Vionyeshi vya Karibu.....	108
Jedwali 4.18	Mifano ya sentensi zinazohusu vionyeshi vya mbali.....	109

SURA YA KWANZA: UTANGULZI

1.1 Utangulizi wa Jumla

Utafiti huu umechunguza kuhusu “Ulinganishi wa kiisimu kati ya lahaja za Kipemba na Kitumbatu”. Malengo mahsusi ya utafiti huu yalikuwa matatu ambayo ni, kubaini tofauti ya fonimu na matumizi yake baina ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu, kuchunguza kwa makini tofauti zinazojitokeza kwenye kanuni za kifonolojia na kimofonolojia zinazojitokeza baina ya lahaja ya Kipemba Kitumbatu na kuainisha tofauti za kimaana zilizopo baina ya msamiati wa Kipemba na Kitumbatu. Sura hii inatoa taarifa za awali zinazohusu mada ya utafiti na imegawanyika katika sehaemu sita. Sehemu ya kwanza inatoa maelezo ya jumla kuhusiana na usuli wa mada. Sehemu ya pili inabainisha tatizo la utafiti. Sehemu ya tatu inaweka bayana malengo ya utafiti na maswali yaliyomuongoza mtafiti kuweza kuyafikia malengo aliyokusudia. Sehemu ya nne inazungumzia umuhimu wa utafiti. Sehemu ya tano inabainisha mawanda ya kitaaluma na mipaka yake na sehemu ya sita na ya mwisho inazungumzia juu ya changamoto mbalimbali za utafiti na suluhu zake.

1.2 Usuli wa Mada

Miongoni mwa maandiko ya zamani kabisa ya kazi za Kiswahili ni yale ya Steere (1870). Baada ya hapo kazi nyingi sana zinazohusiana na maendeleo ya Kiswahili ziliandikwa, lakini hata hivyo nyingi kati ya kazi hizo zililenga kwenye lahaja ya Kiunguja iliyo kuwa ikizungumzwa pale Mjini Unguja. Kati ya mwaka 1925 na 1930, mjadala mkali uliohusu lahaja ifaayo kwa ajili ya usanifishaji ulizuka miongoni mwa watetezi na watumiaji wa lahaja tofauti kwenye ukanda wa Afrika

Mashariki eneo ambalo linasadikiwa kuwa Kiswahili kimeanzia. Matokeo ya mjadala huo ilikuwa ni kuteuliwa lahaja ya Kiunguja kuwa lahaja ya usanifishaji. Uteuzi huo ulifanyika mnamo tarehe mosi January, 1930. Lahaja ya Kiunguja ilifanikiwa kuteuliwa kutokana na umashuhuri iliokwisha kujipatia wakati huo ikilinganishwa na lahaja nyingine za Kiswahili.

Baada ya uhuru, Kiswahili kiliteuliwa kuwa lugha ya Taifa, na wataalamu mbalimbali wa lugha hawakuelekeza tena nguvu zao, katika kujishughulisha na tafiti za lahaja mbalimbali za Kiswahili. Kutokana na hali hiyo Kiswahili Sanifu kilizifunika na kuzifanya lahaja nyingine za Kiswahili kukutwa na udumavu. Hata hivyo, zipo kazi chache zilizofanywa kuhusiana na lahaja za lugha hii, na baadhi ya wataalamu wa lugha ya Kiswahili. Walioshughulikia tafiti za lahaja ni pamoja na Whitely (1958), aliyechunguza vipengele vya kiisimu katika lahaja ya kimtang'ata, Lambert (1957, 1958) aliyechunguza sarufi za lahaja za Kenya kama vile Ki-vumba, Chi-Jomvu na Ki- Ngare, Chi- Chifundi. Chum na Lambert (1962: 87-89) waliochunguza sarufi iliyotumika katika vita vya Uhud. Maganga (1995) ambaye ameandika juu ya mofofonolojia ya lahaja za visiwani. Mazrui (1983) aliyefanya uchunguzi juu ya tofauti ya vipashio vya njeo za nyakati kati ya lahaja za Mvita Bajuni, Amu na Unguja, Khamis (1984) aliyefanya utafiti wa elimu linganishi kati ya Kipemba cha mjini na kile cha vijijini. Daulati (2011) aliyechunguza viangama katika lahaja ya Kipemba na Hamad (2001) aliyefanya ulinganishi wa njeo na hali tofauti na wengineo. Wapo miongoni mwao waliofanya elimu linganishi kati ya lahaja tofauti. Miongoni mwa kazi zilizochunguza kwa makini kuhusiana na isimu linganishi ni ile ya Maganga (1995) iliyofanya ulinganishi kati ya lahaja za visiwani

(Kiswahili Sanifu, Kitumbatu, Kimakunduchi na Kipemba). Kazi ya Maganga ilizingatia zaidi ulinganishi wa vipengele vya kimofonolojia, huku ikikosa kutupia macho baadhi ya vipengele vya kiisimu kama vile ulinganishi katika msamiati, ambavyo mtafiti aliviona kuwa ni vya msingi na vilihitaji kufanyiwa utafiti.

1.3 Tatizo la Utafiti

Kama ilivyobainishwa kwenye 1.2, zipo kazi na tafiti chache zilizozungumzia juu ya ulinganishi wa vipengele vya kiisimu katika lahaja mbalimbali za Kiswahili. Miongoni mwa kazi hizo ni ile ya Mazrui (1983) iliyojishughulisha na uchunguzi ulozingatia tofauti za mofimu zinazowakilisha njeo za nyakati kati ya lahaja za Mvita, Bajuni, Amu na Unguja. Aligundua kuwepo tofauti za maumbo ya mofimu yanayowakilisha njeo kwenye lahaja hizo yanapelekea kujitokeza tofauti ya maumbo ya nje ya kimofolojia. Khamis (keshatajwa) alichumngua tofauti za kiisimu kati ya Kipemba kinachoongelewa vijijini na kile kinachoongelewa mijini. Katika uchunguzi wake aligundua kwamba Kipemba cha Mijini kimeathiriwa mno na lahaja sanifu na kile cha vijijini ni cha asilia. Watafiti hawa wameacha mianya kwa kuwa ulinganishi wa vipengele vya Kiisimu walioufanya haukugusa ulinganishi kati ya lahaja yoyote na ile lahaja ya Kitumbatu, isipokuwa Maganga (1995) ambaye amefanya ulinganishi kati ya lahaja za visiwani (Kiswahili Sanifu, Kitumbatu, Kimakunduchi na Kipemba). Kazi ya Maganga zaidi ilizingatia ulinganishi wa vipengele vya kimofonolojia, huku ikikosa kutupia macho baadhi ya vipengele vya kiisimu kama vile ulinganishi katika msamiati, ambavyo mtafiti kwa maoni yake aliviona kuwa ni vya msingi na vilihitaji kufanyiwa utafiti. Mbali na hilo Maganga pia alitumia data alizozipata ndani ya kisiwa cha Tumbatu tu wakati alipochambua data zinazohusu

lahaja ya Kitumbatu, ambapo kwa maoni ya mtafiti hilo ni eneo dogo mno ukilinganisha na mtawanyiko wa wazungumzaji wa lahaja hiyo ulioenea eneo kubwa na pana zaidi Utumbatuni, yaani pembezoni mwa kisiwa cha Tumbatu. Kwa muktadha huo, mtafiti ameona ipo haja ya kufanyia utafiti kwenye mada hii kwa kutumia data za kisiwa cha Tumbatu kwa upande mmoja na za pembezoni mwa Kisiwa cha Tumbatu kwa upande wa pili ili kuziba pengo lililoachwa na Maganga. Kwa hivyo mtafiti aliona afanye utafiti linganishi wa kiisimu baina ya Kipemba na kitumbatu kwa kuwa utatiti wa kimofonolojia uliofanywa na Maganga ulikuwa na upungufu kwa kutumia data zisizozingatia upana wa eneo ambapo lahaja ya Kitumbatu imetawanyika. Pili, kwa kwa kiwango anachoelewa mtafiti, ulinganifu wa kimaana baina ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu haujafanyika, hivyo ili kuziba mwanya huu mtafiti aliona ipo haja ya kufanya utafiti juu ya ulinganifu wa kiisimu kati ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu kwa kuzingatia vipengele kadhaa vya kiisimu vikiwemo vile vya kimaana ili kuziba mwanya alioashiria hapo juu.

1.4 Lengo na Madhumuni ya Utafiti

1.4.1 Lengo La Utafiti

Lengo kuu la utafiti huu ni kuchunguza ulinganifu wa kiisimu uliopo baina ya Kipemba na Kitumbatu kama lahaja za Kiswahili.

1.4.2 Madhumuni Mahsusi

Utafiti huu una madhumuni mahsusi yafuatayo:-

- i) Kubainisha tofauti baina ya fonimu za Kipemba na Kitumbatu.

- ii) Kulinganisha na kutofautisha kanuni za kifonolojia na kimofonolojia zinazotawala maumbo ya mofu zilizounda maneno ya Kipemba na Kitumbatu.
- iii) Kuainisha uwiano wa kimaana baina ya msamiati wa Kipemba na Kitumbatu.

1.4.3 Maswali ya Utafiti

Ili kufikia malengo yaliyoainishwa hapo juu, mtafiti wa kazi hii aliongozwa na maswali yafuatayo:-

- i) Kuna tofauti zipi za msingi kati ya fonimu za Kipemba na Kitumbatu?
- ii) Kuna tofauti gani kati ya kanuni za kifonolojia na kimofolojia zinazotawala maumbo ya mofu zilizounda maneno ya Kipemba na Kitumbatu?
- iii) Kuna mfanano upi na tofauti gani za kimaana zilizopo baina ya msamiati wa Kipemba na Kitumbatu?

1.5 Umuhimu wa Utafiti

Baada ya kukamilika kwake, tasnifu hii ya utafiti imeongeza marejeleo na kumbukumbu za kitaaluma zinazohusu lahaja ya Kipemba na lahaja ya Kitumbatu, kwa kuwa ni moja miongoni mwa kazi chache kabisa zilizojishughulisha na elimu linganishi baina ya lahaja za Kiswahili. Pili, tasnifu hii pia, inaonekana baada ya kusomwa na kueleweka vyema itakuwa ni chachu ya kuamsha ari kwa wasomi wa isimu kufanya tafiti nyingine zinazohusu ulinganishi wa kiisimu baina ya lahaja mbalimbali za Kiswahili. Tatu, kwa kweli tasnifu hii ni marejeleo ya kimaktaba yatakayotumiwa na wasomi pamoja na watafiti wengine, itakayowasaidia walimu wa

isimu na wanafunzi wao kwenye ngazi za sekondari, vyuo vya ualimu, taasisi zinazofundisha lugha na lughawiya na hata vyuo vikuu.

1.6 Mawanda ya Kitaaluma na Mipaka yake

Mtafiti anakusudia kuchunguza tofauti na uwiano uliopo baina ya lahaja ya Kipemba na ile ya Kitumbatu katika vipengele vya kifonolojia, kimofolojia na katika msamiati wa msingi na maana zake. Katika kutafiti vipengele vya fonolojia na mofolojia kinachoangaliwa ni tofauti za mofu zinazojitokeza na kanuni za kifonolojia zinazotawala mabadiliko yanayotofautisha kati ya maumbo ya maneno ya Kipemba na yale ya Kitumbatu. Vipengele vya kifoniolojia vinavyohusiana na alama za sauti, miundo ya silabi, uundaji wa maneno kutokana na silabi, vitamkwa na matamshi si vitu vitakavyoshughulikiwa. Utafiti huu pia hautajishughulisha na eneo la sintaksia kwa kuwa mpangilio wa vipengele vya kisintaksia vya lugha zote za kibantu takribani unalingana. Kwa msingi huohuo mtafiti hatachunguza tofauti za kisintaksia uliopo baina ya Kipemba na Kitumbatu. Mtafiti hatojishughulisha na tofauti zitakazojitokeza kwenye fonolojia arudhi, kama vile shada na mikazo katika matamshi, toni na vipashio vyingine vinavyohusiana na kipengele hiki cha fonolojia arudhi.

Kuna wataalamu kadhaa kama vile Stigand (1951), Whitely (1958) na Mkude (1983) wanaoamini kwamba Kipemba si kimoja. Ndani ya Pemba kwa mujibu wa wataalamu hawa, kuna lahaja mbalimbali, lakini mtafiti kwa upande wake hatochunguza tofauti hiyo ya kilahaja baina ya wazungumzaji wa Kipemba,

ispokuwa atazitumia data atakazokutana nazo uwandani ili kurahisha mjadala wake, kwa mujibu wa malengo aliyokusudia kuyafikia.

1.7 Changamoto za Utafiti

Mtafiti katika kazi yake hii alikutana na changamoto mbalimbali, zilizompa ugumu wa matumizi ya mbinu zake na zana mbalimbali za kukusanyia data. Changamoto hizo ni pamoja na hisia walizonazo wenyeji wa Tumbatu, kwamba lahaja yao ni lugha ya kishamba, hivyo walipohojiwa ili kutoa taarifa za lugha yao walikuwa wakitumia Kiswahili Sanifu jambo ambalo lilikuwa likimkosesha mtafiti taarifa sahihi za lugha hii. Changamoto hii aliitatusa kwa kueleza wazi wazi lengo lake, hivyo alilazimika kuwashawishi wazungumzaji wa Kitumbatu waongee Kitumbatu cha saili na wengi wao walimuelewa na walikubaliana nae. Mbinu ya hojaji pia ilitoa changamoto kubwa. Wazee waliopatiwa hojaji wengi wao hawakujua kusoma na kuandika kwa hati za kirumi. Changamoto hii mtafiti aliitatusa kwa kuiandika upya hojaji yake kwa kutumia hati za Kiarabu ambazo wazee wa Kitumbatu ndizo wazitumiazo katika maandishi yao ya Kiswahili.

SURA YA PILI: MAPITIO YA KAZI TANGULIZI NA KIUNZI CHA NADHARIA

2.1 Utangulizi

Sura hii inahusu mapitio ya machapisho na kazi tangulizi mbalimbali zilizopata kuzungumzia mada inayofanana au kukaribiana na mada inayofanyiwa utafiti, pamoja na kuainisha nadharia zilizotumika. Kazi tangulizi mbalimbali zilisomwa na kupembuliwa, upembuzi huo ulizingatia vipengele vinavyohusu dhana ya lugha, Isimu na lahaja, aina za lahaja, mtawanyiko wa lahaja za lugha mbalimbali duniani, eneo la kijiografia la lahaja ya Kitumbatu na Kipemba pamoja na baadhi ya lahaja za Kiswahili zilizofanyiwa uchunguzi na jinsi matokeo ya chunguzi yalivyoainishwa. Malengo makuu ya mapitio haya ni kupata picha ya jumla ni kwa jinsi gani wanaisimu wameuzungumzia ulinganishi wa kiisimu baina ya lugha moja na nyingine na kati ya lahaja mbalimbali. Taarifa hizo zilimsaidia sana mtafiti kubaini kuwa mawanda ya ulinganishi ni mapana sana. Kutokana na mapitio hayo mtafiti aliona umuhimu wa kufanya utafiti wa kina kuhusu ulinganifu wa kiisimu kati ya lahaja ya za Kipemba na Kitumbatu ili kuongeza maarifa mapya katika kipengele hiki cha isimu.

2.2 Dhana ya Lugha

Wataalamu tofauti tofauti wameeleza maana ya lugha kwa kuzingatia mitazamo na vigezo mbalimbali. Baadhi ya wataalamu waliofafanua dhana ya lugha ni Lado (1964), Nkwera (1989), kamusi ya ya Kiswahili Sanifu (1990:35) na wengi wengineo. Wataalamu hawa kwa ujumla wao ukiziangalia fasili zao utaona kwamba

mawazo yao yanalingana kwa kiasi kikubwa na wanakubaliana kwamba lugha ni chombo cha kuwasiliana miongoni mwa binaadamu wa jamii moja na utamaduni mmoja. Lugha hutumia alama ambazo ni nasibu zinazomuwezesha msemaji na msikilizaji kuelewa maana maalumu iliyokusudiwa. Lugha pia ni nasibu katika maumbo yanayoihusu lugha hiyo. Lugha ni mfumo wa sauti nasibu zenye kubeba maana na zilizokubaliwa na jamii ya watu zitumike katika kuwasiliana. Lugha ni utaratibu (mfumo) kamili wa sauti za kusemwa, sauti za nasibu, za watu wa utamaduni fulani wazitumiao kupashana habari.

Kwa kuwa katika utafiti huu mtafiti anakusudia kuchunguza ulinganifu wa vipengele vya kiisimu ni vyema kueleza ingawa kwa ufupi maana ya isimu, isimu linganishi na kuvibainisha ingawa kwa ufupi vipengele vya kiisimu vinavyokusudiwa kuchambuliwa. Wataalamu mbalimbali wanajaribu kueleza maana ya isimu kama ifuatavyo; Mgullu (2010), kama alivyomnukuu Richard na wenzake (1985) anasema kuwa, isimu ni taaluma ambayo huchunguza lugha kama mfumo wa mawasiliano ya wanadamu. Habwe na Karanja (2004), wanasema kuwa katika lugha isimu ni taaluma inayochunguza lugha ya mwanadamu kisayansi. Msanjila na wenzake (2011) wanasema kuwa isimu ni taaluma ya sayansi ya lugha inayoshughulika na nadharia, uchunguzi na uchambuzi wa vipengele mbalimbali vya lugha. Kwa ujumla, tunaweza kufasili isimu kuwa ni taaluma ya kuchunguza lugha ya binadamu kisayansi. Usayansi katika uchunguzi wa isimu unajitokeza kwa sababu hufuata sifa za kisayansi ambazo ni utoshelevu wa kiuteuzi, utoshelevu wa kiuchunguzi, utoshelevu wa kiufafanuzi na utoshelevu wa uwasilishaji wa matokeo ya uchunguzi kwa uwazi.

Isimu linganishi ni tawi la isimu historia linalojishughulisha na ulinganishaji wa lugha ili kuanzisha uhusiano wake wa kihistoria. Kazi ya msingi ya isimu linganishi ni kuchanganua lugha tofauti zenye uhusiano na asili moja. Kwa hivyo, kwa mujibu Lehmann, aliyenukuliwa na Mgullu (2003), lengo mahsusi la isimu linganishi ni kufanya uchunguzi wa lugha mbali mbali ili kulinganisha na pia kuzilinganua.

Baada ya kuona maana ya isimu na isimu linganishi, ni vyema kuzichambua ingawa kwa kifupi maana ya nyanja za kiisimu zilizokusudiwa kuchunguzwa katika utafiti huu. TUKI (2004); Kamusi Sanifu ya Kiswahili, inasema kwamba, nyanja ni wingi wa uwanja, ambapo uwanja ni maeneo ya fani za kitaaluma. Hivyo tunaweza kusema nyanja za isimu ni taratibu zinazomwezesha mtu kujua lugha au ni taarifa za lugha zinazohusiana na vipengele vyake vya kiuchambuzi kama vile fonolojia, mofolojia, sintaksia na semantiki. Kwa hivyo, mtafiti aliposema vipengele vya kiisimu alikusudia zile nyanja za kiisimu zinazomuwezesha mtu kujua lugha au taarifa za lugha kama vile fonolojia, mofolojia, sintaksia na semantikia.

2.2 Dhana ya Lahaja

Wanataaluma kadhaa wa isimu, wamejaribu kueleza maana ya lahaja kwa njia tofauti tofauti. Miongoni mwa wanataaluma wailiojikusisha na eneo hili ni waandishi wa *Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English* (2000), Macmillan na Graw Hill (1993) pamoja na Mgullu (1999). Kwa ujumla wao, wataalamu hawa wana maoni kwamba “lahaja ni tofauti katika matamshi, maumbo na matumizi ya maneno katika maeneo mbalimbali kwa lugha yenye asili moja. Ni mfumo wa lugha

unaozungumzwa katika eneo fulani wenye matamshi, sarufi na msamiati unaotofautiana kidogo na wazungumzaji wengine wa lugha hiyohiyo wanaoishi eneo jingine la kijiografia. Mfumo huo wa uzungumzaji huwa unatofautiana kwa kiasi na mfumo wa lahaja sanifu ya lugha hiyo. Kwa maneno mengine tunaweza kusema kwamba, lahaja ni namna tofauti tofauti za kuizungumza lugha moja. Aina hizi tofauti za kuizungumza lugha moja huwa haziwazuwii wazungumzaji kuelewana. Kwa maelezo haya inaonekana lugha ni dhana ya jumla inayohusisha jamii lugha zote kwa kigezo cha kuelewana. Lahaja kwa upande wake ni namna tofauti tofauti za kuizungumza lugha moja. Kwa hivyo maadamu tu watu wazungumzao lugha wakiwa wanaelewana na huku wakitofautiana baadhi ya vipengele vya lugha, husemwa kwamba wanazungumza lahaja tofauti za lugha moja.

Kipacha (2003) amewanukuu wataalamu wa fani za Lahaja kama vile Aitchison (1991), Edmondson na Muhlhausler (Wah. 1990), Kroach (1986), Labov (1994) na Trudgill (1983) ambao wamezigawa lahaja katika makundi mawili makubwa. Wameyataja makundi hayo kuwa ni lahaja jiografia na lahaja jamii. Wazungumzaji wawili wa lugha moja wanaweza kuwa na tofauti ndogo ndogo za kimatamshi au msamiati baina yao kwa sababu wanatoka katika maeneo yanayotenganishwa na mipaka ya kimaumbile, kama vile milima, bahari au mito. Lahaja za kijamii zinahusu wazungumzaji wawili wa lugha moja wanaoweza kuwa na tofauti ndogo ndogo za kimatamshi au msamiati baina yao kwa vile wanatoka katika matabaka, rika, ujuvi, jinsia au itikadi tofauti. Dhanna ya Lahaja imekuwa ikichambuliwa kwa kutumia vigezo na mitazamo tofauti tofauti. Kipacha (2003) anasema kwamba wataalamu kama Abasheikh (1978), Allen na Linn (1986), Faguson Gumperz (1960)

wamefafanua mitazamo miwili ya kubainisha lahaja. Mmoja wa mitazamo hiyo ni mtazamo finyu na mwingine kuwa ni mtazamo wa uelewano. Mtafiti amevifafanua vipengele hivyo hapo chini kama ifuatavyo:-

2.2.1 Mtazamo Pungufu

Kwa kuzingatia mtazamo pungufu, Allen na Linn (1986), Faguson Gumperz (1960) wana maoni kwamba lahaja ni kilugha ambacho hakijaandikwa, kilugha ambacho hakina maandishi, kwa ufupi huchukuliwa kuwa lahaja ni *lugha pungufu*. Huu ni mtazamo wa kimapokeo ambao unadunisha lahaja na kuikweza lugha. Mtazamo huu kwa ufupi, unaipambanua lahaja na lugha kwa kuangalia kipengele cha ukubwa na umaarufu. Katika mtazamo huu lugha huonekana kuwa ni kitu kikubwa na chenye hadhi ya hali ya juu, wakati ambapo lahaja huonekana kuwa ni kitu kidogo kisicho hadhi yoyote. Watetezi wa mtazamo huu wanaamini kwamba, lugha ni ile inayotumika katika shughuli rasmi kama vile shughuli na harakati za kielimu, shughuli za kiofisi, uendeshaji wa mambo yanayohusiana na mahakama, n.k. Mtazamo huu unaamini kwamba lahaja ni lugha finyu isiyotumika katika shughuli rasmi. Katika mtazamo huu kigezo cha hadhi na ubora kimekitwa kwa kuzingatia kuwepo au kutokuwepo maandishi. Kipacha (2003) ameona kwamba kigezo cha kimaandishi si cha msingi hata kidogo kwa kuwa kuna baadhi ya ‘vilugha’ visivyo rasmi kama Kimvita, Kipokomo, na Kiamu vipo katika maandishi. Kwa ujumla mtazamo huu unaitukuza na kuikweza lahaja iliyoteuliwa kwa ajili ya mawasiliano rasmi iwe ni ‘lugha’ na zile zisizoteuliwa lakini zinatumiwa katika vitongoji mbalimbali ziwe ni lahaja.

Kwa maoni yake mtafiti anahisi kwamba, mtazamo finyu kuhusiana na lahaja hauna msingi wala mashiko. Ni mtazamo usiokubalika hata kidogo kwa sababu lahaja kama Kipemba na Kitumbatu siyo duni kiasi cha kutojitosheleza. Ni lugha kamili zenye kukidhi haja ya kimawasiliano katika nyanja za kiuchumi, kiutamaduni, kisiasa na hata kijamii. Kwa mantiki hii mtafiti anauona mtazamo huu upo kinadharia zaidi kuliko kivitendo.

2.2.2 Mtazamo wa Uelewano

Kwa mujibu wa Allen na Linn (1986), Faguson Gumperz (1960) Mtazamo huu unafasiri kuwa lahaja ni lugha yoyote iwe imeandikwa au haikuandikwa. Waumini wa mtazamo huu hawajapambanua wala kuweka tofauti yoyote kati ya lugha na lahaja. Kwa maneno mengine, wanaona kwamba lugha ni sawa na lahaja. Mtazamo huu unalazimisha ieleweke kwamba lahaja ni kama sehemu ya kundi-lahaja ambalo linatambulika kama lugha fulani. Hii ina maana kwamba Kiswahili Sanifu ni lahaja iliyoteuliwa rasmi miongoni mwa kundi-lahaja za Kiswahili kwa shughuli fulani za kimawasiliano kama vile elimu na utawala. Kwa muktadha huu tunaposema lugha ya Kiswahili tuna maana ya mkusanyiko wa kundi-lahaja zote za Kiswahili. Kuteuliwa kwa Kiswahili Sanifu na kusawazishwa na urasmi, hakumaanishi ubora wake, dhidi ya kundi-lahaja nyingine za Kiswahili, bali usawazishaji huo ni jitihada katika kuweka maelewano baina ya vikundi-lahaja. Hii ina maana kuwa iwapo watu wawili mmoja kutoka jamii **A** na mwingine kutoka jamii **B**, wanataka kuzungumza lakini hawana maelewano baina yao basi watu hao husemwa kwamba wanazungumza lugha mbili tofauti yaani lugha **A** na lugha **B**. Lakini ikiwa watu hawa hawa, mbali ya kuwepo kwa tofauti katika namna za matamshi, maumbo ya maneno, misamiati

na hata baadhi ya maana za maneno, lakini bado wanaelewana, watu hawa husemwa kwamba wanazungumza lugha moja mfano lugha X. Kwa muktadha huu, tunaweza kusema lugha **A** na Lugha **B** ni lahaja mbili tofauti za Lugha X. Hivyo kigezo cha kupambanua lugha na lahaja ni kigezo cha uelewano.

Kwa maoni ya mtafiti, mtazamo wa kimaelewano ndio unaotofautisha kati ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu. Wazungumzaji wa lugha ya Kipemba ingawa wanatofautiana na wazungumzaji wa lugha ya Kitumbatu katika matamshi, maumbo ya maneno, msamiati na hata baadhi ya maana za maneno lakini bado wana maelewano ya hali ya juu. Kwa muktadha huu mtafiti anaona watu hawa wanazungumza lugha moja lakini lahaja wanazozungumza ni mbili tofauti.

2.2.3 Maana ya Lahaja kwa Kuzingatia Kigezo cha Tofauti za Kiisimu

Kuhusiana na kigezo hiki, wanataaluma kadhaa, wamejaribu kueleza maana ya lahaja kwa njia tofauti tofauti. Kama ilivyokwisha kubainisha hapo nyuma, miongoni mwa wanataaluma wailiojikusisha na eneo hili ni waandishi wa *Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English* (2000), Macmillan na Graw Hill (1993) pamoja na Mgullu (1999). Kwa ujumla wao, wataalamu hawa wana maoni kwamba lahaja ni tofauti katika matamshi, maumbo na matumizi ya maneno katika maeneo mbalimbali kwa lugha yenye asili moja. Ni mfumo wa lugha unaozungumzwa katika eneo fulani na watu wenye matamshi, sarufi na msamiati unaotofautiana kidogo na wazungumzaji wengine wa lugha hiyohiyo wanaoishi eneo jingine la kijiografia. Mfumo huo wa uzungumzaji huwa unatofautiana kwa kiasi na mfumo wa lahaja sanifu ya lugha hiyo. Kwa maneno mengine tunaweza kusema kwamba, lahaja ni

namna tofauti tofauti za kuizungumza lugha moja. Aina hizi tofauti za kuizungumza lugha moja huwa haziwazuwii wazungumzaji kuelewana.

Kwa hivyo, ni vyema ieleweke kwamba, katika utafiti huu, mtafiti anapotumia neno lahaja ya Kitumbatu, ana maana kwamba huo ni mfumo wa Lugha ya Kiswahili unaozungumzwa katika kisiwa cha Tumbatu na sehemu za kaskazini Unguja zilizo jirani na Kisiwa cha Tumbatu, wakati lahaja ya Kipemba, kina maana kuwa ni Kiswahili maaalum kinachozungumzwa katika kisiwa cha Pemba.

2.3 Lahaja na Jinsi inavyojitokeza Katika Lugha Mbali Mbali Duniani

Dhana ya lahaja haikujitokeza kwenye lugha ya Kiswahili pekee, lakini imejitokeza katika lugha mbalimbali ulimwenguni. Mtafiti amesoma na kujaribu kuchunguza kazi mbalimbali tangulizi ili kuthibitisha madai aliyoyatoa. Kwa kweli lugha ulimwenguni ni nyingi sana, na kwamba uwezekano wa kuisoma kila lugha na kuiangalia vipi imejikita katika lahaja tofauti tofauti ni mgumu sana. Hata hivyo mtafiti kwa upande wake ameangalia baadhi ya lugha na kuainisha jinsi zilivyojigawa katika lahaja mbalimbali. Ameugawa uchunguzi wake wa lahaja katika makundi matatu. Lahaja katika lugha za Ulaya na Asia, lahaja katika lugha nyingine ziongelewazo nchi za Afrika na Lahaja katika lugha za Tanzania, Kiswahili ikiwa ni miongoni mwake.

2.3.1 Lahaja Katika Lugha za Ulaya na Asia

Lugha zenye hadhi ya kimataifa kama vile Kiingereza, Kihispania, Kifaransa, Kijerumani na Kichina kwa hakika zinaongelewa maeneo mbalimbali duniani. Kwa

kuwa moja miongoni mwa vigezo vikubwa cha kuibuka kwa lahaja mbali mbali ni mipaka ya kijiografia, bila shaka muibuko wa lahaja miongoni mwa lugha hizo pia si mdogo. Katika sura hii mtafiti amezipitia na kutathmini kazi tangulizi mbalimbali ili kuona kuwepo kwa lahaja kwenye lugha hizo.

2.3.1.1 Lugha ya Kiingereza

Tuchukulie mfano wa lugha ya Kiingereza ambapo umefafanuliwa vizuri sana mchipuko wake wa lahaja na Martyn (2008). Martyn (keshatajwa) anasema kwamba mchipuko wa kilahaja katika lugha hii ni mkubwa mno kwa kuwa mueneo wake duniani ni wa kiwango cha juu sana. Hata hivyo Martyn (2008) ana maoni kwamba wanaisimu wamegawa lahaja za lugha hii katika makundi matatu makubwa, ambayo ni Kiingereza cha visiwa vya Uingereza, Kiingereza cha Amerika ya kaskazini na Kiingereza cha Australia. Kiingereza cha Uingereza nacho kina lahaja nyingi sana, miongoni mwa lahaja hizo ni Kiingereza cha England, cha Kiskotishi, cha Wales, cha Ireland ya kaskazini, cha visiwa vya Man na kinachotumika kwenye maeneo ya michirizi ya visiwa na Kiingereza cha Jamhuri ya watu wa Ireland. Kila moja miongoni mwa viingereza hivi kimegawanyika katika lahaja na vijilahaja tofauti tofauti. Kwa mfano, Kiingereza cha England kina lahaja ya kaskazini, yenye vijilahaja vya Cheshire, Cumbrian, Geordie, Lancastrian, Mackem, Mancunian-Salfordian, Northumbrian, Pitmatic, Scouse, Smoggie na Yorkish. Lahaja nyengine ya Kiingereza cha England ni Kiingereza cha Mindland ya mashariki na Kiingereza kiongelewacho Mindland ya magharibii. Kiingereza kiongelewacho Mindland ya magharibi kina vijilahaja vya Black Country, Brummie, Potteries na Telford. Kiingereza kiongelewacho England pia kina lahaja za Anglian Mashariki, Kiingereza

cha ukanda wa kusini na Kiingereza cha magharibi ya Uingereza. Vijilahaja vya Kiingereza cha Anglian Mashariki ni Norfolk na Suffolk. Vijilahaja vya Kiingereza cha ukanda wa kusini ni Received Pronunciation, Cockney (working-class London and surrounding areas), Essexon (Essex), London, Estuary (Thames Estuary), Kentish (Kent), Multicultural London English (Inner London) na Sussex. Kiingereza kiongelewacho magharibi ya uingereza kina vijilahaja viwili ambavyo ni Anglo-Cornish na Bristolian.

Kiingereza cha Scotland kwa upande wake, kina lahaja mbili, ambazo ni Scottish English, yenye vijilahaja vya Highland English, Glaswegian, Dundonian na Scots (sister language originating from Middle English), yenye vijilahaja vya Doric (Kaskazini mashariki ya Scotland) na Shetlandic (Shetland Islands). Kiingereza kinachoongelewa Wales kina vijilahaja viwili ambavyo ni Cardiff na Gower. Kiingereza cha Ireland ya kaskazini kina lahaja tatu kuu, ambazo ni Mid Ulster English, yenye vijilahaja vya Belfast na Derry na lahaja ya pili ya Kiingereza cha Ireland ya kaskazini ni Ulster Scots na ya tatu ni South Ulster. Kiingereza kiongelewacho kwenye visiwa vya Man huitwa Manx English. Kiingereza kinachotumika kwenye maeneo ya michirizi ya visiwa vya Uingereza kina lahaja mbili kuu ambazo ni Guernsey English na Jersey English, ilhali Kiingereza cha watu wa jamhuri ya Ireland kina lahaja tatu kuu. Lahaja ya Kwanza ni Irish English ambayo peke yake ina vijilahaja kumi na moja ambavyo ni Cork, Dublin, Donegal Kerry, Limerick city, Midlands, North East, Sligo town, Waterford city, West na Wexford town. Lahaja ya pili ya Kiingereza cha watu wa jamhuri ya Ireland ya kaskazini ni Extinct yenye vijilahaja viwili ambavyo ni Yola na Fingallian. Lahaja

ya tatu ya Kiingereza cha watu wa jamhuri ya Ireland ya kaskazini ni Malta. Huu ndio mgawanyiko wa kilahaja katika Kiingereza cha kategoria ya Britain. Mgawanyiko kama huo pia umejitokeza katika katagoria nyengine.

2.3.1.2 Lugha ya Kichina

Kwa mujibu wa Martyn (2008) lugha ya Kichina ilianza kuongelewa miaka mingi sana nyuma, tangu enzi za mwaka 1122 Kabla ya Kikristo (KK). Pierre (keshatajwa) ameendelea kusema kwamba Kichina kinachoongelewa leo kisarufi kina asili ya Kichina kikongwe cha zama hizo za kale ambacho wanaisimu hukiita Proto-Sino-Tibetan. Leo hii Kichina kimekuwa lugha yenye mabadiliko makubwa kutokana na athari zake na mchanganyiko wa lugha nyingine na kimejikita kwenye lahaja zisizopungua kumi na mbili ambazo Pierre (keshatajwa), ameziainisha kuwa ni:-

- i) **Mandarin**, yenye waongaji wapatao milioni 836.
- ii) **Wu**, yenye waongaji wasiopungua milioni 77
- iii) **Cantonese**, yenye waongaji wanaokaribia milioni 71
- iv) **Min** (ikiwemo na Taiwanese), yenye wazungumzaji wapatao milioni 60
- v) **Jin**, inayoongelewa na watu kama milioni 45.
- vi) **Xiang**, yenye waongaji wasiopungua milioni 36
- vii) **Hakka**, inayoongelewa na watu kama milioni 34
- viii) **Gan**, inayoongelewa na watu kama milioni 31

Nao Pierre (2008) na Huang (2007) wamejaribu kufafanua jinsi lahaja mbalimbali za Kichina zinavyotofautiana na zinavyojigawa kwenye vijilahaja mbalimbali:

- i) **Cantonese:** Hii ni lahaja ya Kichina yenye vijilahaja vinavyoongelewa katika miji ya Guangdong, Hong Kong, Macau, Guangxi na sehemu ya kusini mashariki ya Asia. Kwa kuwa vijilahaja vya Cantonese vinabadilika kimuundo kutokana na tofauti za idadi ya toni zake, hakuna maelewano ya kimawasiliano kati ya baadhi ya lahaja zake.
- ii) **Gan:** Lahaja hii inaongelewa katika mji wa Jiangxi na baadhi ya sehemu za Fiji. Gan ni lahaja ambayo sauti zake za mwanzo lazima zitamkwe pamoja na fumba la pumzi. Gan inakaribia na Hakka katika sifa mbalimbali
- iii) **Hakka:** Inatafsiriwa kuwa ni kundi la lugha ngeni kidogo kutoka nchini China. Lahaja hii ya Kichina inaongelewa zaidi katika nchi za Taiwan, Singapore, Malaysia na baadhi ya sehemu za kusini ya nchi ya China. Sifa pekee za lahaja hii ni kuwemo unazali mwingi na wingi wa toni. Toni zake ni kati ya nne na saba kutegemeana na tofauti ya vijilahaja.
- iv) **Mandarin:** Hii ndio lahaja mashuhuri kabisa inayoongelewa na Wachina. Hii ndio lugha rasmi inayotumika katika nchi za Singapore na Jamhuri ya nchi ya China. Mandarin iliyosanifishwa ndiyo ijulikanayo ulimwenguni kwamba ni Kichina halisi. Sifa ya kipekee ya lahaja hii ni kuwa na toni nne tofautitofauti na ile tabia yake ya kuporomoka na kutamkwa kwa toni ya chini kabisa wakati wa kutamka konsonanti ya mwisho. Kupotea kwa konsonanti ya mwisho ina maana kwamba lahaja hii inajitokeza na maneno mengi zaidi ambatani, kuliko lahaja nyingine yoyote ya Kichina.
- v) **Min:** Hii ni lahaja ya Kichina inayoongelewa huko Fiji, Malaysia na Philippines, Min ni lahaja pekee ya Kichina isiyo na mzizi wa asili wa Kichina cha asili". Kwa kiasi Min ni Kichina cha Kale kilichoanza

kuongelewa kwenye karne ya sita. Min ina vijilahaja kama saba, ambapo hakuna hata kijilahaja kimoja kinachofanana na kingine.

- vi) **Wu:** Hii ni lahaja ya Kichina inayoongelewa katika miji ya Jiangsu, Zhejiang na Shanghai. Lahaja hii inaongelewa zaidi kwenye maeneo ya milima na kwa hivyo maelewano baina ya waongeleaji wa vijilahaja vya Wu ni ya kiwango cha chini sana, kwa kuwa miji iliyoko milimani imejitenga sana na miji mingine iliyoko sehemu za tambarare. Vijilahaja vya Wu vinatofautiana sana kimuundo.
- vii) **Xiang:** Hii ni lahaja ya Kichina inayoongelewa katika miji ya Hunan na Sichuan
- viii) **Guangxi.** Hii ni lahaja ya Kichina yenye vijilahaja vya Xiang ya kale na Xiang mpya. Xiang mpya ni kilahaja cha Xiang chenye athari kubwa ya lahaja kuu ya Mandarin.

2.3.2 Lahaja Katika Lugha za Afrika.

Afrika ni kubwa na si rahisi kupitia lugha zote zitumikazo na waongeleaji wa bara hili. Lakini kama mfano, mtafiti ameteuwa lugha mbili ambazo ni Kizulu na kihausa kutokana na umashuhuri wa lugha hizo na kutokana na kuwa na idadi kubwa ya waongeleaji.

2.3.2.1 Lahaja za Kizulu

Bright (1992) anasema kwamba, lugha ya Zulu inaongelewa na wazungumzaji wasiopungua milioni kumi wanaoitumia kama lugha yao ya awali na watu wasiopungua milioni kumi na sita wanaoitumia kama lugha yao ya pili. Bright (keshatajwa), ameendelea kusema kwamba, lugha ya Zulu ina uwiano mkubwa na

Lugha zilizo chini ya kundi la Lugha za Nguni ambazo ni Xhosa na Swazi. Maeneo Makuu ambayo Lugha ya Zulu huongelewa ni Kwa Zulu-Natal, Mpumalanga, Johannesburg na eneo la Kaskazini ya Free state.

Grimes (1992) anadai kwamba lugha ya Zulu ina lahaja nyingi, lakini nne kati yao ndizo zinazohesabiwa kuwa lahaja kuu. Grimes (keshatajwa) amezitaja lahaja hizo kuwa ni Kizulu kinachoongelewa kwenye mji wa Kale wa Zulu na Kizulu kinachoongelewa kwenye mji wa kale wa Natal. Lahaja nyingine za Kizulu ni Lala na Qwabe. Licha ya lahaja hizo, Kizulu kina lahaja nyingine ndogondogo zilizojengeka kwa misingi ya tofauti za kimaeneo. Miongoni mwa lahaja hizo ni Kizulu kiongelewacho kwenye mwambao wa Kwa Zulu na cha mwambao wa Natal. Pia kuna kingine kinachoongelewa sehemu ya chini ya mwambao wa Natal, Kizulu kiongelewacho sehemu ya kusini magharibi ya mji wa Natal, na cha Natal ya kaskazini, Kiswati cha Kaskazini kinachoongelewa mipakani na Kizulu kinachoongelewa mjini. Pia kuna Pijini ya Kizulu iliyo jengwa kwa mchanganyiko wa Kizulu, Kiingereza, Kiafrikana na Lugha nyingine za Afrika. Pijini hii huitwa Fanakalo.

2.3.2.2 Lahaja za Kihausa

Kwa mujibu wa Hampshire (2007), Kihausa ni lugha inayoongelewa nchini Nigeria. Maeneo yote ambapo lugha ya Kihausa inaongelewa, hakujajitokeza tofauti kubwa sana za kimatamshi, maumbo ya maneno na hata kimsamiati, miongoni mwa waongejaji wa lugha hii. Pamoja na ukweli huo, Kihausa kinaonekana kujigawa

katika lahaja mbalimbali, zikionyesha tofauti ndogondogo sana baina ya lahaja moja na nyingine. Zifuatazo hapo chini ni baadhi ya lahaja za kihausa.

Hampshire (keshatajwa) ana maoni yasemayo kwamba Kanu Hausa ni Kihausa kinachoongelewa katika mji wa Kanu; mji mkubwa kabisa kuliko mji wowote wa Nigeria ambako lugha ya Kihausa inaongelewa. Pia Kanu Hausa inayoongelewa pembezoni na mwa mji wa Kanu na vitongoji jirani vya mji huo. Kanu Hausa ndiyo lugha sanifu ya Kihausa. Ndicho Kihausa kinachotumika katika vyombo vya habari vya Nigeria, kama vile T.V na redio za hapo nchini na vyombo vingine vya kimataifa kama vile BBC, Deutsche Welle na Sauti ya Amerika. Sifa kuu za kimtamshi zinazojitokeza katika lugha hii ni zile zinazoonekana katika baadhi ya maneno kama “sauka” au neno “zauna” yenye maana ya kushuka na kukaa, wakati ‘u’ inajitokeza kabla ya konsonanti badala ya ‘b’ na ‘f’ au ‘m’ katika baadhi ya lahaja. Kisarufi lahaja ya Kihausa ya Kanu inatofautisha kati ya uke na uume katika nomino zote. Mfano suna ne (jina lake) ‘ne’(lake) inayoonesha ishara ya kiume. ‘Giwa ce’ (Ndovu wake) ‘ce’(wake) inayoonesha ishara ya kike.

Kihausa cha ukanda wa magharibi ni Kihausa kinachoongelewa kwenye mji wa Sokoto (Sakkwato), Gausa na kaskazini ya Birnin Konni (Barnin K’wanni) na maeneo ya Tahoua (Tawa). Robinson (2004) anadai kwamba baadhi ya watu wanakihesabu Kihausa hiki kuwa ndiyo Kihausa cha asili wakiwa na sababu mbalimbali. Kimebaki na udhibiti wa kiasili wa maumbo ya maneno, mbali na mabadiliko kadhaa yaliyowahi kujitokeza katika lahaja nyingine. Hii ilikuwa ndiyo lugha ya Sheikh Usman D’AN Hodiyo na wafuasi wake. Bwana huyu aliendesha

mapambano ya jihadi ili kusimamisha mfumo kamili wa Kiislamu nchini Nigeria katika karne ya 19. Matokeo ya mapambano hayo ni kujitokeza tungo nyingi za ushairi ulioandikwa kwa lahaja hii, wenye athari kubwa ya Kiislamu. Sababu ya tatu ni kwamba, nyimbo nyingi za Kihausa ziliandikwa kwa lahaja hii.

Hampshire (keshatajwa) anadai kwamba kimatamshi, waongaji wa Kihausa cha ukanda wa magharibi hadi leo wanaitamka sauti ya ‘b’ ‘f’ na ‘m’ wakati zinapojitokeza kabla ya konsonanti nyingine. Kwa hivyo waongaji wa kihausa cha ukanda wa magharibi hutamka ‘sabka’ (shuka), ‘zamna’(kaa chini), ukilinganisha na tofauti zilizojitokeza kwenye Kanu Hausa. Kisarufi lahaja ya Kihausa cha ukanda wa magharibi inatofautisha kati ya uke na uume katika nomino zote. Lakini badala ya kutumia ‘ne’ kuwakilisha uume hutumia ‘na’ na pia hutumia ‘ta’ kuwakilisha jinsi ya uke . Mfano suna na (jina lake) ‘na’(lake) inayoonesha ishara ya kiume. ‘Giwa ‘ta’ (Ndovu wake) ‘ta’(wake) inayoonesha ishara ya kike. Lahaja nyingine ya Kihausa ni Kihausa cha kaskazini. Hiki ni Kihausa kinachoongelewa kwenye mpaka wa Niger. Frank (2010) anasema kwamba maeneo muhimu ambapo lahaja hii inaongelewa ni Katsina katika eneo la Nigeria, Marad’i na Zinder katika eneo la Niger pia. Kimatamshi Kihausa cha kaskazini kinalingana na kile cha Magharibi. Kwa hivyo hutamka sabka 'shuka' and zamna 'kaa chini', kinyume na matamko ya Kihausa cha Kanu. Kisarufi, katika kunukuu majina, Kihausa cha kaskazini kinalingana na Kihausa cha Kanu. Kipashio ‘ne’(-ake) hutumika kwa alama ya kiume na ‘ce’(-ake), hutumika kwa alama ya kike. Kihausa pia kina lahaja za kusini, mashariki na Ghanna Hausa.

2.3.3 Lahaja Katika Lugha za Tanzania

Tanzania ni nchi kubwa na ina makabila na vijikabila mbalimbali. Lugha zilizopo Tanzani ni nyingi karibu sawa au hata zaidi ya idadi ya makabila. Kuiongelea lugha moja baada ya moja ni vigumu sana. Mtafiti amesoma kazi mbalimbali tangulizi na amejaribu kuongelea dhana ya lahaja katika lugha hizo. Lugha alizozipitia na kuzibainisha lahaja zake ni lugha mbalimbali za Kichaga, Kiha, Kifipa, Kisukuma, Kigogo, Kizu, Kinyakyusa-gonde na Kinyamwewzi.

2.3.3.1 Lahaja za Kichaga

Lugha za kabila la Kichaga ni miongoni mwa lugha zilizo kwenye kundi la lugha za Kibantu. Watu wanaotumia lugha hii, huitwa Wachaga. Hawa ni Watanzania ambao makazi yao ya asili ni kusini mwa mlima Kilimanjaro. Mahoo (2009) ana maoni yasemayo kwamba Wachaga hawaongei lugha moja na kwamba, wanaongea lugha mbalimbali na kila lugha ina lahaja zake. Mawazo ya Maho (keshatajwa) yameungwa mkono na Nordhoff na Sebaston pamoja na Harald (2013). Waandishi hawa kwa ujumla wao wamesema kwamba, lugha zinazoongelewa na Wachaga ni saba nazo ni Kichaga kinachoongelewa ukanda wa Magharibi ya Kilimanjaro, ambacho kwa jina jingine huitwa Kichaga cha Magharibi, eneo la Meru na Machame linaingia sehemu hii. Lugha ya pili inayotumiwa na Wachaga ni Kichaga kinachongelewa katikati ya Mkoa wa Kilimanjaro, sehemu ya Mochi (Old Moshi) na Wunjo pia zinaingia kwenye eneo hili. Kichaga kinachoongelewa ukanda wa Magharibi ya Kilimanjaro kina lahaja kadhaa ambapo miongoni mwake ni lahaja ya Rwa, ambayo pia hujulikana kwa majina ya Rwo, Meru, Kirwo, izungumzwayo sehemu za mlima Meru. Lahaja nyEngine ni Kimashame au Kihai izungumzwayo

sehemu ya Hai na pia Kibosho ambayo ina vijilahaja vya Kindi, Kombo na Mweka Lahaja nyingine za Kichaga cha Magharibi ya Kilimanjaro ni Masama na Ng'uni.

Kichaga kinachongelewa katikati ya Mkoa wa Kilimanjaro kina lahaja kadhaa wa kadha, miongoni mwake kikiwa Kimochi, Kiuru, Kimbokomu, Kivunjo ambacho kina vijilahaja vya Kiruwa, Kilema, Mamba, Marangu na Mwika. Lugha ya Kirombo ina lahaja za Useri, Mashati, Mkuu na Keni. Rusha au (Arusha-chini) hatukupata maandiko yanayobainisha lahaja zake. Lugha nyingine miongoni mwa lugha za Kichaga ni lugha ya Kahe. Kahigi (2008) ameeleza kwamba, Wakahe ni Wachaga wanaoishi kusini mashariki ya mji wa Moshi katika Mkoa wa Kilimanjaro. Lugha inayoongelewa na watu wa kundi hili ni Kikahe ambacho Muzale na Rugemalira (2008) wamebainisha kuwa ina lahaja tatu ambazo ni Kimwangaria, Msengoni na Kichangareni. Kwa mujibu wa sensa ya 2002, Kikahe kilikuwa kinaongelewa na watu wapatao 9130 na ni moja miongoni mwa lugha zinazoongelewa na jamii ndogo kabisa. Rugemalira na Muzale (2008) wametaja lahaja nyingine iitwayo Kigweno, lakini wao wenyewe wameishiria kuwa ni lahaja yenye waongejaji wachache sana na inaelekea kutoweka kwa kuwa inaongelewa na vikongwe tu. Vijana hawaitumii tena lahaja hii.

2.3.3.2 Lahaja za Kiha

Rugemalira (2008) amewanukuu Johnstone na Mandryk (2001), Polome (1980) na Barretean (1980) na akasema kuwa hawa ni miongoni mwa wataalamu waliotoa maoni yao juu ya lahaja za lugha ya Kiha. Johnstone na Mandryk (weshatajwa) wameibuka na maoni yasemayo kwamba lahaja kuu za lugha ya Kiha ni Kirundi, Kinyaruanda na Kihangaza. Sababu kuu walizozitumia wataalamu hawa, kufafanua

hoja yao ni mlingano mkubwa wa kimsamiati uliopo baina ya lugha ya Kiha na lugha za Kirundi, Kinyarwanda na Kihangaza. Wamejaribu kuonesha mlingano uliopo baina ya Kiha na lugha za Kirundi, Kinyarwanda na Kihangaza kama inavyoonekana hapo chini.

Jedwali 1.1: Mlingano kati ya Lugha ya Kiha na Lugha nyingine.

Lugha	Kiwango cha mlingano kwa asilimia
Kirundi	77
Kinyarwanda	78
Kihangaza	72

Chanzo: Mandryk (2001:42)

Pamoja na ukweli huu, Johnstone na Mandryk (wemeshatajwa) wameshindwa kuthibitisha madai yao ya kuiteua Lugha ya Kiha kuwa ndiyo lugha mama na kwamba Lugha za Kirundi, Kinyarwanda na Kihangaza kuwa ni lahaja ya lugha hii. Naye Barretein (keshatajwa) ana maoni kwamba Kiha, Kihangaza, Kirundi na Kinyarwanda ni lahaja za lugha moja. Hata hivyo Barretein (keshatajwa) ameshindwa kubainisha lugha mama ambayo lugha za Kiha, Kihangaza, Kirundi na Kinyarwanda zimechipuka kama lahaja kutoka katika lugha hiyo. Kitu kisichofichikana na kilicho wazi kabisa ni kwamba lugha zote nne zinafanana kimsamiati, lakini ithibati ya kwamba moja ni lugha mama na nyingine kuwa ni lahaja ya lugha hiyo haijapatikana. Barretein (keshatajwa) ana madai yasemayo kwamba, jambo la kufurahisha ni kwamba lugha ya Kiha yenyewe inavyo vijilahaja vidogo vidogo ambavyo vinajibainisha kwa kuwa na tofauti ya kimsamiati, matamshi na hata maana baina yao.

2.3.3.3 Lahaja za Kisukuma

Kisukuma ni lugha iongelewayo huko kaskazini magharibi mwa Tanzania hasa hasa katika mikoa ya Mwanza na Shinyanga. Kuna baadhi ya maeneo ya mikoa ya Kagera, Tabora, Singida na Kigoma ambako lugha hii pia huongelewa. Mkoani Mara lugha hii inaongelewa baina ya ziwa Viktoria na ziwa Rukwa, hadi maeneo ya Serengeti, Kiya na baadhi ya maeneo machache ya eneo litwalo Gwe. Kurian (1992) amesema kwamba Kisukuma kilikuwa na waongaji wapatao 5,430,000 mnamo mwaka 2006. Lahaja za lugha hii ni pamoja na Gwe (Kemunangweeli, Kigwe), Kemunadakama, Kiya (Kiiya), Nasa, Nelaa, Ntuzu, SumaaBu. Lugha ya Kisukuma ina uwiano wa karibu sana na lugha ya Kinyamwezi kiasi ambacho mipaka ya kiisimu baina yao si rahisi sana kubagukana. Lugha ya Kisukuma ina mlingano wa hali ya juu kimsamiati na lugha nyingi nyinginezo kwa viwango na asilimia tofauti tofauti. Ukweli huu unaonekana kwenye jeduwali hapa chini.

Jedwali 1.2: Mlingano kati ya Lugha ya Kisukuma na Lugha nyingine.

Lugha	Kiwango cha mlingano kwa asilimia
Kinyamwezi	84
Sumbwa na Nyaturu	59
Kimbu	57
Nilamba	55
Langi	49

Chanzo: Kurian (1992:42)

2.3.3.4 Lahaja za Kigogo

Kwa mujibu wa Iliffe (1979), lugha ya Kigogo ni lugha inayoongelewa sehemu za kati na kusini ya mkoa wa Dodoma. Katika mkoa wa Singida, lugha hii inaongelewa wilayani Manyoni. Vile vile lugha hii inaongelewa baadhi ya sehemu za Manyara na

Iringa. Kigogo kinaongelewa na watu wasiopungua 1,440,000 na idadi ya waongeeji wa lugha hii wanaongezeka siku hadi siku. Jina jengine la lahaja hii ni Chigogo. Rigby (1966, 1968) amebainisha lahaja kadhaa za lugha ya kigogo, ambazo ni Nyambwa ijulikanayo kuwa ni Kigogo cha ukanda wa magharibi, Nyaugogo au Kigogo cha ukanda wa kati, na Tumba au Kigogo cha mashariki. Kimsamiati Kigogo kinalingana kwa kiasi cha asilimia 50 na lugha ya Kihehe na Kisangu, imelingana kwa asilimia 48 na lugha ya Kimbu na asilimia 45 na lugha ya Nilamba.

2.3.3.5 Lahaja za Ikizu

Ikizu ni lugha iongelewayo mkoani Mara kwenye wilaya ya Bunda na eneo la Chamriho. Katika lugha ya Musoma lugha inaongelewa kusini ya Uzanakini, kusini mashariki ya ziwa Viktoria na eneo la mashariki ambako pia lugha ya Kijita inaongelewa. Maho (2009) amedai kwamba mnamo mwaka 2005 waongeeji wa Ikizu walikuwa ni 55,000. Majina mengine ya lugha hii ni Ikiikiizu, Ikikizo, Ikikizu na Kiikizu. Lahaja za lugha hii ni Ikizu, Kishashi, Kisizaki, Shashi na Sizaki. Lugha hii inafanana na Lugha ya Kizanaki kwa asilimia 87. Kwa maoni yake mtafiti anaona kwamba lahaja mbili hizi kwa asilimia yake ya mfanano zinakaribia kuwa kugha moja.

2.3.3.6 Lahaja za Kinyakyusa-Gonde

Nyakyusa – Gonde ni lugha inayoongelewa mkoani Mbeya, sehemu ya kaskazini mwisho ya ziwa Malawi. Zaidi ya Watanzania 1,105,000 wanaongea lugha ya Kinyakyusa. Nusre (1985) amebainisha majina kadhaa ya Lugha hii, ambayo ni Ikingonde, Ikinyakyusa, Ikinyikyusa, Kinyakyusa, Kinyakyusa-Ngonde, Konde,

Kukwe, Mombe, Ngonde, Nkonde, Nyakusa, Nyekyosa, Nyikyusa, Sochile, Sokile na Sokili. Mahoo (2009) kwa upande wake, ametaja lahaja za lugha hii, kuwa ni Kukwe (Ngumba), Mwamba (Lungulu, Sokelo), Ngonde, Nyakyusa (Nyekyosa), Selya (Kaaselya, Salya, Seria), Sukwa.

2.3.3.7 Lahaja za Kinyamwezi

Lugha ya Kinyamwezi inaongelewa zaidi katikali ya ukanda wa kaskazini magharibi ya mkoa wa Tabora baina ya ziwa Viktoria na ziwa Rukwa. Lugha hii pia inaongelewa kwenye baadhi ya maeneo ya Mioka ya Rukwa na Kigoma. Kwa mujibu wa Maho (2009) mnamo mwaka (2006) Kinyamwezi kilikuwa na waongaji 980,000. Maho amebainisha majina mengine ya kinyamwezi ambayo ni Kinyamwesi, Namwezi, Nyamwesi. Lugha ya Kinyamwezi ina lahaja za Galaganza, Mweri ambayo pia hujulikana kwa jina la Kiya na Konongo, Nyanyembe na Takama inayojulikana pia kama ni Garagannza. Kinyamwezi kinamfanano wa kimsamiati na lugha mbalimbali, kama ilivyo kwenye jaduwali hapo chini.

Jedwali Na.1.3: Mlingano kati ya Lugha ya Kinyamwezi na Lugha nyingine.

Lugha	Kiwango cha mlingano kwa asilimia
Sukuma	84
Sumbwa	61
Nilamba	56

Chanzo: Mahoo (2009:54)

Makundi madogomadogo kama vile ya Kinongo, Galla na Sumbwa yalikuwa ni sehemu ya utawala wa Kinyamwezi na hadi sasa jamii hizi zinahesabiwa kuwa ni sehemu ya Wanyamwezi.

2.3.3.8 Lahaja za Kifipa

Lugha nyingine ambayo mtafiti ameamua kuiongelea ni lugha ya Kifipa. Haspelmath na Martin (2013) wanaona kwamba Kifipa ni miongoni mwa Lugha zinazoongelewa hapa nchini Tanzania na imo miongoni mwa kundi la lugha za Kibantu. Lugha hii inaongelewa na watu wanaoitwa Wafipa, wanaoishi kwenye eneo la Ufipa, mkoani Rukwa, kusini mashariki ya Tanzania baina ya ziwa Tanganyika na ziwa Rukwa. Kabila la Wafipa ni kubwa sana ukilinganisha na kundi la Wafipa wanaoiongea lugha yao. Kwa maneno mengine, Wafipa walio wengi hawana uwezo wa kuiongea lugha yao ya Kifipa. Kwa upande wa Tanzania, watu ambao wanaongea lugha ya Mambwe-Lungu wanaingia kwenye kundi la Wafipa na lugha yao huhesabiwa kama moja miongoni mwa lahaja za Kifipa. Lungu na Mambwe pia inaongelewa huko Zambia ambapo waongejaji wa huko wanaihesabu lugha hiyo kuwa ni lugha inayojitegemea na waongejaji wake ni kabila mahsusi lenye kujitegemea lenye mambo yake na vitu vyake. Hata hivyo wanaisimu kama Roys (1966) na Roberts (1968) wanaamini kwamba Lungu na Mambwe ni lahaja mbili za lugha moja. Mahoo (2009) amebainisha lahaja tisa za lugha ya Kifipa. Lahaja hizo ni Milanzi, lahaja ambayo kwa jina jingine huitwa Fipa-Sukuuma au Icikusuma, Kifipa cha ukanda wa kusini, Kikandaasi ambacho kwa jina jingine huitwa Icikandaasi, Kisiiwa ambacho kinajulikana kwa jina la Icisiwa, Nkwaamba ambacho

hujulikana kwa jina la Icinkwaamba, Kwa au Icikwa, Kwaafi ambayo huitwa kwa jina la Icikwaafi, Ntile ambayo pia huitwa Icintile au Cile na Peemba au Icipeemba.

2.3.4 Lahaja katika Lugha ya Kiswahili

Mtafiti kwa upande wake anataka kuangalia tofauti za kiisimu zilizomo katika lahaja ya Kipemba na Kitumbatu zikiwa ni lahaja za kijiografia. Kwa kuwa wazungumzaji wa Lahaja mbili hizi wametenganishwa na mipaka ya bahari. Hatojihusisha kabisakabisa na uchunguzi unaohusiana na lahaja za kijamii

2.3.4.1 Lahaja za Kiswahili na Mtawanyiko wake

Kipacha (2003) amewanukuu Stigand (1915), Ingrams (1931), Bloomfield (1931), Coupland (1939), Reusch (1953) na Mazrui na Shariff (1994), wakiwa na maoni kwamba ukanda wa asili wa Kiswahili unachukuwa takriban kiasi cha urefu wa kilomita 3000 kutoka Somalia ya kusini hadi kaskazini mwa Msumbiji pamoja na visiwa vya Lamu, Pemba, Kilwa, Mafia, Unguja, Tumbatu, Kerimba, Ibo, Ekoti n.k. Sehemu hizo zimekuwa na maingiliano ya kibiashara tangu enzi na enzi.

Wataalamu wamezigawa lahaja za Kiswahili kwa kuzingatia vigezo kadhaa wa kadha. Lakini kigezo muhimu zaidi ni kile kilichozigawa lahaja kwa kuzingatia ukusini na ukaskazini. Watafiti wa lahaja za Kiswahili Nurse na Hinnesbuch (1993) wameorodhesha lahaja za Kiswahili za kaskazini kama ifuatavyo: Chimwini (Mw), Kitukuu (Tu), Kipate (Pa), Kisiu (Si), Kiamu (Am), Kimvita (Mv), Chifunzi (Fu). Kila lahaja miongoni mwa hizi ina eneo lake la kijiografia ambapo inazungumzwa. Lahaja za kusini kwa mujibu wa mgawanyo huu ni Kimrima, lahaja za visiwni;

Kiunguja, Kipemba, Kitumbatu na Kimakunduchi. Lahaja nyengine za kusini ni Kingao, Kingazija n.k. Mtafiti amezielezea kwa ufupi baadhi ya lahaja hizi kama ifuatavyo:-

a) Chimwini (Mw): Lahaja hii inazungumzwa sehemu ya pwani ya Somalia kati ya Mugadishu na Kismayu. Chimwini ni lahaja yenye majina mengi, kama vile Ki-miini, Ki-mbalazi, Ki- barawa, au Ki-hamaram. Chi-mwini humaanisha lugha ya mjini. Mtafiti amebainisha kipande kidogo cha matini ya Chimwini na tafsiri yake kwa Kiswahili Sanifu kama ilivyonukuliwa na Kipacha (2003) kutoka kwa Nurse (1994:50-52) ili kuonyesha jinsi ya matumizi ya Lahaja hii. Jina la matini hiyo ni *Asili ya Chimwi:ni*. Matini inasomeka hivi. *Siku mo:yi mwa:na mwuziye wa:waye, Wawe, čimwini čilazilepi? čo siwo kamu luya zi:ngine? ‘Mwa:na čimji:ba, ‘ka xisasa karka čimwi:ni zimo jawa:bu za čiso:ma:li, za štalya:ni, za čingere:nza, za ča:rabu, za čihi:ndi, hatta jawabu za majini zimo’*. Matini hii ya Chimwini Kipacha (2003:45), kaitolea tafsiri kwa Kiswahili Sanifu kama hivi. Siku moja, mwana alimwuliza baba yake, Baba Chimwini kimezaliwa wapi? Sio kama lugha nyengine za watu wengine. Baba akamwuliza mwana, Kwa nini unasema kuwa Chimwini sio kama lugha zingine? Mwana akamjibu, kwa sababu katika Chimwini kuna maneno ya Kisomali, ya Kitaliano, ya Kiingereza, ya Kiarabu na hata maneno ya kijini yapo.

Pia Kipacha (2003:46-48) ameorodhesha msamiati wa Chimwini kuonyesha mabadiliko ya Kimatumizi ya Sauti kati yake na Kiswahili Sanifu.

1.	MW	KS	Tofauti
	moyi	moja	y:j
	muti	mti	mu: m
	xabila	kabila	x:k
	nde	nje	nd:nj
	ivu	jivu	ϕ:j
	zič̣ta	vita	z:v; t:t
	yiino	jino	y:j
	jisa	jinsi	ϕs:ns
	čakuya	čakula	y:l
	č̣ita	kič̣wa	t:č̣
	xarafuru	karafuu	x:k

b) Kitukuu (Tu): Lahaja hii nayo pia ina majina kadhaa kama vile, Ki-gunya au Ki-bajuni. Lahaja hii inaongelewa sehemu za bara kutoka Kisimayu au “Kisima-yuu” yaani sehemu za kusini mwa Somalia kuanzia kisiwa cha Bajuni mpaka sehemu za kisiwa cha Ndau na upande wa kaskazini mwa kisiwa cha Pate. Lahaja hii huzungumzwa katika vijiji vya Faza, Tundwa, Kizingitini na Mb wajumali. Kipacha (2003) amenukuu ubeti wa utenzi uliowasilishwa kwa lugha ya Kitukuu kutoka Nurse (199:53)

Cwendeni Sungwaya kaangalie

Cukaenge numba na madarie

Kula muungwana na angalie

Na kula šarifu na karamađe

Kipacha (2003:54) ameutolea tafsiri ya Kiswahili ubeti huu kama ifuatavyo:-

Twendeni Shungwaya tukaangaliye

Tuangalie nyumba na madarie

Kila Muumgwana aamgalie

Na kila Sharifu na Karamaze

Pia Kipacha (2003:55) ameorodhesha msamiati wa Chimwini kuonyesha mabadiliko ya Kimatumizi ya Sauti kati yake na Kiswahili Sanifu.

2.	Ti	KS	Tofauti
	n̄di	mzizi	n:m
	nke	mke	n:m
	<u>n</u> oki	nyuki	<u>n</u> :ñ
	men <u>u</u>	meno	m: <u>n</u>
	imi	mimi	ϕ:m
	<u>n</u> ongo	mgongo	n:m; ϕ:g
	p ^h e:	upele	ϕ:l
	ñe:	nywele	ϕ:l
	hondre	konde	h:k; ndr:nd

c) **Kipate (Pa):** Kipate ni lahaja inayozungumzwa katika kisiwa maarufu cha Pate kilichopo kaskazini mashariki ya Pwani ya Kenya na kiko kaskazini mashariki ya Lamu. Kipate kimeshabihiana kwa karibu sana na Ki-amu na Ki-siu ingawaje zipo tofauti fulani fulani za kimatamshi na kileksika. Kipacha (2003:53) amenukuu ubeti wa utendi kutoka katika Inkishaf Chiraghdin (1987: 2-3); ulioandikwa kwa lahaja ya Kipate usemao:

Pindi walalapo kwa masindizi	punde walalapo kwa usingiz
Lyu la firasha kufunikiwa	juu ya kitanda kutandikiwa
Mai ya marashi wakukikiwa	maji ya marashi yakinyunyizwa
Itiri na ngawa waipaŕiye	na manukato ya atari wakiisingiwa

Kwa upande wa msamiati Kipacha pia alinukuu baadhi ya maneno ya Kipate na jinsi yanavyotofautiana na Kiswahili Sanifu kwenye baadhi ya sauti.

3.	Pa	Ks	Tofauti
	vumi	vumbi	m: mbi
	meko	jiko	ma- :ji-
	mai	maji	Φ Φ :j
	ñele	nywele	ñΦ: ñw
	mbeu	mbegu	Φ :g
	mbee	mbele	Φ: l
	ranji	rangi	nj:ng
	lengevu	legevu	ng:Φ
	ngumi	nyangumi	Φ: ñ
	miomo	midomo	Φ:d
	jodoro	godoro	j:g

d) Kisiu: Kisiu huzungumzwa katika kijiji cha Siu upande wa mashariki ya kisiwa cha Pate. Kisiu ni miongoni mwa lahaja inayopatikana katika vungu la visiwa vya Lamu, ambapo Kisiu kina tofauti kidogo sana kiisimu kati yake na lahaja za

Kipate, Kiamu na Kitikuu. Uchunguzi unaonyesha vilevile mlingano wa kimsamiati baina ya lahaja hizo zilizopo katika fungu kisiwa vya Lamu. Mtafiti amenukuu ubeti wa utendi kutoka kwa Eastman na Topan (1966:24) kama ifuatavyo:-

ni waongo wanenao	kuwa δema δalipona
δema δiifiie siyeo	hata mfupa hakuna
ni δiovu iseeo	kula nču huδiona
xeri kuṭolima tena	kuiwata mbeu hio

Kipacha (2003), aliutafsiri ubeti huu kama ifuatavyo hapo chini:-

Waongo wasemao	kuwa wema ungalipo
Wema umekufa kitambo	hata mfupae haujabaki
Ni uovu ndio tunao	kila mtu huuona
Ni heri kutolima tena	na kuiacha mbegu hiyo

Upande wa msamiati, Kipacha (2003) amenukuu baadhi ya maneno ya lahaja ya Kisiu na jinsi yanavyotofautiana katika baadhi ya vipengele na Kiswahili Sanifu.

4.	Si	KS	Tofauti
	saa	zaa	s:z
	nč ^h u	mtu	č:t
	kondre	konde	<u>ndr</u> :nd
	hio	hiyo	ϕ:y
	sawahili	swahili	sawa: sw

ha <u>ṭ</u> a	hata	<u>t</u> :t
ḍi <u>t</u> imbi	vitimbi	ḍ :v
t ^h i <u>n</u> i	chini	t ^h : č
<u>n</u> dia	njia	<u>nd</u> :nj
haḍisai	hazisalii	ḍ:z
ičone	tone	č:t

e) **Kiamu (Am):** Ki-amu ni miongoni mwa lahaja zilizopo katika fungu kisiwa vya Lamu. Lahaja hii huongelewa katika kisiwa cha Amu (Lamu) ambacho kilijulikana kwa jina la “**Ndeo**” yaani kisiwa cha majivuno. Jina la Lamu linatokana na jina la kabila moja la kiarabu (Bani Lamu) ambalo limetokea sehemu za Ghuba ya Uajemi. Kiisimu Ki-lamu na Ki-pate zinafanana lakini sio kuwa ziko sawa. Mtafiti amenukuu matini ya Kiamu kutoka kwa Dammann (1955:66) kama ifuatavyo:-

“Xabari za Sa...id bin Sultan na bwana Mwat’aka na Sultan Axmad. Sa...idi bin Sultan mwando wa kuya kutaka Maskat ndia kodi kwa Sultan Axmad bin Shex na Bwana mwat’aka amwambia Sultan.mimi ni tini ya amri yako.....”

Kipacha ameyatafsiri maelezo haya kwa kutumia Kiswahili Sanifu kama ifuatavyo:

“Khabari za Said bin Sultan na bwana Mwataka na Sultan Ahmad. Said bin Sultan alivyokuja kutoka Maskati akataka kodi ya njia kwa Sultan Ahmad na Bwana Mwataka. Sultan Ahmad akasema mimi ni chini ya miguu yako.....”

Kimsamiati Kiamu kinaachana kwa kiasi na Kiswahili Sanifu, lakini si kwa kiasi kikubwa sana. Kipacha (2003) ameorodhesha baadhi ya maneno na kuonyesha tofauti yake na Kiswahili Sanifu kama ifuatavyo:-

5.	Am	KS	Tofauti
	upepe	umeme	p:m
	mpwira	mpira	pw: p Φ
	yambo	jambo	y:j
	yongoo	jongoo	y:j
	zakula	vyakula	z:vy
	zombo	vyombo	z:vy
	kisindi	kitindi	s:t
	ñoyo	mioyo	ñ:mi
	zambo	vyambo	z: vy
	kiwe	jiwe	ki:ji
	ñezi	miezi	ñ:mi

f) Kimvita (Mv): Kimvita ni lahaja iliyochukuliwa kuwa ni ya pili kwa ukubwa baada ya Kiunguja (Ug) au Kiswahili Sanifu (KS). Maeneo ya kinapozungumzwa ni kuanzia pwani ya Malindi hadi kusini mwa Kenya karibu na rasi ya Shimoni. Jina la lahaja hii, “Kimvita” limewahi kutumika badala ya Mombasa. Kimvita kinazungumzwa zaidi eneo la Mji Mkongwe ambapo familia za Waswahili zimekuwepo kizazi hadi kizazi. Karne ya 19 Kimvita kilipata sifa ya kuwa lahaja ‘safi’ ya Kiswahili dhidi ya chafu, yaani ya kusini. Kwa sasa kimeanza kuchujuka na kupoteza ‘uasili’ wake. Kimvita kinasemekana kuwa ni lahaja kuu ambayo ina

vizalia kadhaa, ambapo Chijomvu (Jo) na Kingare (Ng) ni miongoni mwa vizalia hivyo. Chijomvu kinazungumzwa katika kisiwa cha Maunguja na katika miji ya Jomvu Kuu, Jumvu kwa Shehe na Changamwe na maeneo yazunguukayo Mombasa. Kingare ambacho pia huitwa kichangamwe huzungumzwa katika eneo la Ngare, Kipate uso na Maritini sehemu za Changamwe . Hakuna tofauti kubwa kati yake na Chijomvu isipokuwa kidogo. Mtafiti ameinukuu matini kutoka kwa Omari (1959:45) iliyoitwa Maṭembezi ya Peponi iliyoandikwa kwa lahaja ya Kimvita.

Sasa tukenda hata tukafika katika ufuwo wa mto mmoja mkubwa zaidi ya huu wa Garsen mara elfu. Nkija nkiitizama maji yake nayaona hayana udongo, hayana uḱafu wowo^he. Weupe wake sijaona mfano wake.

Nkamwangalia yule malaika na huku nnadangana. Akafahamu kuwa nataka kumuuliza akaniairia kwa ubawa wake: -----

Mbali ya kwamba matiini ya Kimvita inaweza kueleweka vizuri na muongaji wa Kiswahili Sanifu, lakini hata hivyo Kimvita kina msamiati mwingi sana unaotofautiana kimaumbo na kimaana na Kiswahili Sanifu. Baadhi ya maumbo ya Kimvita na maana yake katika Kiswahili Sanifu yameorodheshwa hapo chini:-

6.	Kimvit	KS
	bangu	vita
	bombwe	minyoo
	bumu	bundi
	mtima	moyo

waduduzi	wambea
leso	kanga
mivi	mishale
pangata	beba
pojo	chooko
misu	panga
kipungu	tai

g) Chijomvu na Kingare: husemwa kuwa ni vizalia vya Kimvita. Chijomvu kinazungumzwa katika kisiwa cha Maunguja na katika mji wa Jomvu Kuu, Jomvu kwa Shehe, Changamwe pamoja na maeneo yazungukayo Mombasa. Kingare huongelewa katika eneo la Ngare na sehemu za Changamwe. Msamiati wa chijomvu hautofautiani na ule wa Kimvita, kwa kuwa Chijomvu husemwa kuwa ni kizalia cha Kimvita.

h) Chifundi (Fu): Hii ni lahaja iliyopo kusini mwa Kenya katika ukanda wa Pwani kuanzia mto Mkurumuji, Gazi kusini hadi mto Ramisi, kiasi cha maili sita kaskazini mwa Shimoni. Lahaja hii pia huzungumzwa pande za kisiwa cha Funzi na upande wa mashariki wa kisiwa cha Wasini.

i) Kivumba (Vu): Lahaja hii huzungumzwa sehemu za kusini mwa Kenya karibu na upande wa magharibi na kisiwa cha Wasini na upande wa rasi ya Shimoni hadi sehemu za Vanga katika wilaya ya Kwale jimbo la Pwani.

j) Kiunguja: Hii ni lahaja izungumzwayo Zanzibar mjini na vitongoji vyake. Lahaja hii kwa kiasi kikubwa kwa sasa imemezwa katika Kiswahili Sanifu, kwa kuwa hii ilikuwa ndiyo lahaja ya usanifishaji. Kipacha (2003:138) anasema kwamba kwa kiasi kikubwa, kwa sasa Kiunguja ni sehemu ya Kiswahili Sanifu. Tunachokusudia kuonyesha hapa ni mifano michache inayodokeza waziwazi tofauti zinazoashiria kuwa kwa kiasi fulani zipo tofauti kati ya Kiunguja –asili na kizalia chake KS hasa katika vipengele vya leksimu. Tuangale baadhi ya msamiati pekee ya Kiunguja kinachozungumzwa Zanzibar mjini tunayoweza kuitofautisha na KS kwa sasa. Kipacha (2003) amebainisha tofauti za kiisimu baina ya Kiunguja na Kiswahili Sanifu kama ilivyoorodheshwa hapo chini:-

7.	Ung	KS
	mfereji	bomba
	mwamu	shemeji/ami
	ewe	wewe
	swibu	sibu
	ilimu	elimu
	kigaga	kovu
	angata	saidia
	kimwa	kasirika
	teleka	pika

Kwenye data ya (7), mtafiti amekutana na ukakasi wa kimsamiati kwenye baadhi ya maumbo. Kipacha anadai kwamba neno teleka la Kiunguja lina maana ya pika kwenye Kiswahili Sanifu jambo ambalo si sahihi hata kidogo. Neno teleka lina maana ya bandika chungu au chombo chochote cha kupikia jikoni, wakati neno pika

lina maana ya zoezi zima la kutayarisha mapishi, tangu hatua za awali hadi mwishoni.

2.3.4.2 Maeneo ya Lahaja ya Kitumbatu

Polome (1967) ameeleza kwamba Kitumbatu ni lahaja ya Kiswahili inayozungumzwa katika kisiwa cha Tumbatu ambacho kiko kaskazini mwa Kisiwa cha Unguja. Ngambo ya kisiwa cha Tumbatu ambayo ni maeneo ya kaskazini mwisho mwa kisiwa cha Unguja pia hutumia lahaja hii ya Kitumbatu. Sehemu za kusini Pemba inasemekana pia zinatumia lahaja hii. Polome (keshatajwa) amekiweka Kitumbatu miongoni mwa lahaja za visiواني, lakini Nurse na Spear (1985) wamekiweka Kitumbatu katika kundi la lahaja za kusini. Madai ya Kipacha (2003) na Maganga (1995) ni kwamba Kitumbatu ni lahaja itumikayo ndani ya kisiwa cha Tumbatu pekee na kwamba sehemu ya Nungwi nje ya kisiwa cha Tumbatu na ncha ya mwisho ya kaskazini mwa kisiwa cha Unguja kunatumika vijilahaja vingine kwa sasa hivi hayatoshughulikiwa katika kazi hii.

2.3.4.3 Mtapakao wa Kipemba na Kazi za Kipemba Zilizowahi Kufanywa

Kipemba ni lahaja ya Kiswahili inayoongelewa katika eneo lote la Kisiwa cha Pemba ispokuwa eneo la kusini la kisiwa hicho, ambako yasemekana kunaongelewa lahaja ya Kitumbatu. Kipemba hakijhafanyiwa utafiti kwa kiwango kikubwa sana hata hivyo, zipo kazi chache zilizofanywa na kudiriki kuibua hisia na mitazamo mbalimbali. Miongoni mwa mitazamo hiyo ni ule mtzamo au fikra isemayo kwamba Kipemba hakina mgawanyiko na kwa hivyo Pemba yote inatumia lahaja moja tu isiyo mabadiliko ndani yake. Wataalamu wanaoliamini na kulipigia debe wazo hilo

ni pamoja na Stigand (1915), Mkude (1983) na Khatib (1983). Baadhi ya wataalamu kama vile Whiteley (1958) wanafikiria kwamba katika kisiwa cha Pemba kuna lahaja zaidi ya moja inayoongelewa kisiwani humo. Whiteley (keshatajwa) anafikiri kwamba maeneo ya kaskazini mashariki ya Pemba (Micheweni – Wingwi) Katika kisiwa cha Kojani na eneo la Matele – Kiuyu; kusini mwa Kojani kuna tofauti za uzungumzaji ambazo zinabeba hadhi ya kuitwa kuwa ni lahaja tofauti. Ushahidi wake ameukita kwenye madai yanayoonyesha tofauti ya baadhi ya vipashio vya kisarufi. Kwa mfano, kiwakilishi cha kuonyesha kwa kitu kilicho karibu ‘hiki/hapa’. Alitoa mifano kwa vijiji vya Matele, Kambini, Chokocho na Micheweni. Pamoja na ukweli huo, eneo hilo mtafiti hatojishughulisha nalo na wala hatolifanyia utafiti kwa kuwa sio analokusudia kulifanyia utafiti.

Whitely (keshatajwa) aliwahi kuandika kazi inayohusiana na lahaja ya Kipemba na akajihusisha na uchambuzi wa vipengele vingi vikiwemo ngeli mbalimbali za nomino za lahaja hiyo, tarakimu kumi za mwanzo, viwakilishi, viwakilishi vimilikishi, viaangama kwenye lahaja ya Kipemba, viwakilishi vya kuonyesha, alama ya mtendwa, njeo na hali mbalimbali. Pia amebainisha msamiati wa Kipemba, katika kiwango cha neno na maana yake. Kazi hii ilikuwa ni ya Kipemba, haikuhusika na ulinganishaji na utofautishaji kati ya lahaja hii ya Kipemba na lahaja nyingine. Mtafiti anahisi kwamba kazi ya Whitely (keshatajwa) ni ya maana na itakuwa kama tochi ya kummulikia kuelekea katika kubaini vipengele vya msingi kama mfumo wa sauti, muunganiko wa sauti na tofauti za utokeaji wa uyeyushaji wa kiisimu, tofauti za ngeli za nomino, tofauti ya matumizi ya tarakimu, na kati ya viwakilishi vya aina mbalimbali na viangama, tofauti ya alama ya njeo za wakati na

athari zake, na tofauti kati ya alama za mtenda na mtendwa, tofauti za kimsamiati na kimaana, vinavyohitaji kutofautishwa baina ya lahaja mbili hizi, lahaja ya Kipemba na ile ya Kitumbatu.

Kazi iliyochunguza kwa undani iliyofanywa kuhusiana na uchambuzi wa lahaja za Kiswahili ni ile ya Maganga (keshatajwa) iliyolinganisha na kutofautisha kati ya lahaja za visiwani, yaani Kiswahili Sanifu, Kimakunduchi, Kitumbatu na Kipemba. Kazi hii ilijihusisha zaidi na vipengele vya kimofonolojia ikiachila mbali vipengele vingine hasa vya kimsamiati kuwepo mlingano wa maumbo na tofauti za kimaana, kuwepo mlingano wa maana katika maumbo tofauti kuwepo maumbo yanayolingana hali ya kutofautiana baadhi ya sauti, ambavyo mtafiti kwa maoni yake anahisi ni eneo muhimu na la kuvutia kufanyia uchunguzi.

2.4 Kiunzi cha Nadharia / Mkabala wa Nadharia

Miongoni mwa vipengele vya kiisimu vitakavyoshughulikiwa katika kutofautisha Lahaja ya Kitumbatu na ile ya Kipemba ni vile vya kifonolojia na kimofolojia kupitia kanuni za Kimofonolojia. Katika kazi hii tunapoongelea dhana ya Kimofonolojia, tuna maana kwamba hiyo ni taaluma inayojishughulisha na yale yanayojitokeza kwenye muundo wa ndani wa mofimu mara tu baada ya kuchukuliwa kwenye hazina ya msamiati wa lugha na kuanza kuja hewani kwa ajili ya kutamkwa. Kwa ufupi, mofonolojia ni taaluma inayotumika kuchunguza michakato inayojitokeza kwenye muundo wa ndani wa mofimu, ili kusababisha kutokea muundo wa nje wa mofimu hiyo. Michakato hii ndio ijulikanayo kuwa michakato ya kimofonolojia. Muundo wa ndani wa fonimu unakuwa umejengwa na fonimu

fulani fulani, bali kwa kupitia mabadiliko mbalimbali kwenye mpaka wa mofimu hupelekea kutokea muundo wa nje. Ni katika kiwango hiki cha kimofonolojia ambapo lugha mbalimbali za Kibantu hulingana au kutofautiana kwa sababu ya kutofautiana au kulingana kwa kanuni za kifonolojia zinazotawala. Kutofautiana huko ndiko kunakotuwzesha kuweka mipaka baina ya lahaja moja na nyengine kwa kutumia kanuni za kifonolojia zinazotawala. Kanuni hizi ndizo zinazotuwzesha kubainisha sifa za lahaja au kundi lahaja fulani. Kwa muktadha huu nadharia zinazotegemewa kutumika katika kazi hii ni tau; ambazo ni Fonolojia Zalishi (Generative Phonology) na nadharia ya Lahaja zalishi (The basic postulate of Generative Diactology).

Nadharia ya fonolojia zalishi ambayo imeanzishwa na Chomsky (1965) na kutumiwa na wanaisimu wengi waliofanya kazi za isimu linganishi kama Maganga (keshatajwa) inadai kwamba matamshi ya kifonetiki pamoja na mofimu zilizojenga matamshi hayo kikawaida hujemgwa kwa muundo wa ndani kwa upande mmoja na muundo wa nje kwa upande mwengine. Mabadiliko yanayotokea kutoka muundo wa ndani hadi kufikia muundo wa nje hutawaliwa na kanuni moja au zaidi za kifonolojia na pale maumbo hayo yatakapokuwa yanalingana basi kunakuwa hakuna kanuni yoyote inayotawala. Kanuni hii hutupatia utabiri wa wazi unaohusu utamkaji wa muundo wa nje, mara tu baada ya kuutambua muundo wa ndani wa mofimu inayohusika. Pia ni rahisi kuitambua kanuni gani inahitajika kuubadili muundo wa ndani na kupata muundo wa nje.

Nadharia nyingine ni ile ya lahajia zalishi ambayo imeanzishwa na Trudgill na Chambers (1986) inayodai kwamba muundo wa ndani wa mofimu moja ya lahaja mbili zinazotofautiana unaweza kuwa na miundo ya nje tofauti kutokana na moja miongoni mwa sababu tatu zifuatazo:-

(a) Kanuni ya kifonolojia inayotawala muundo wa ndani, (b) mazingira ambapo kanuni ya kifonolojia inatumika, (c) mpangilio /upau mbele wa matumizi ya kanuni moja kabla ya nyengine. Kanuni mbali mbali na michakato tofauti tofauti ya kifonolojia hujitokeza kutawala maumbo ya ndani na kusababisha maumbo ya nje ya aina tofauti kujitokeza.

Miongoni mwa kanuni za Kimofolojia zinazotarajiwa kujitokeza katika mazingira tofauti tofauti kwenye lahaja zote mbili, kutawala miundo ya ndani ili kusababisha kutokea kwa miundo wa nje ni:

- Uyeyushaji (glide formation)
- Udondoshaji wa irabu (Vowel deletion)
- Mvutano wa irabu (vowel coalescence)
- Tangamano la irabu (Vowel harmony)
- Udondoshaji wa irabu (Vowel deletion) unaofatiwa na usibilishaji wa nazali
- Pia zipo kanuni nyingine zinazohusu mabadiliko hayo na zitaainishwa katika uchambuzi na uchanganuzi wa data pindi zikijitokeza.

Kanuni hizi mbili, mtafiti ameziteua na anaamini kwamba zitamfikisha salama kwenye malengo na matarajio yake, kwa kuwa Maganga (1995) alizitumia katika

kazi yake, pale alipolinganisha kipengele cha kimofonolojia baina ya lahaja za Kitumbatu, Kisanifu, Kimakunduchi na Kipemba. Kwa kuwa mbinu hizi zilimfikisha Maganga kwenye malengo yake na kupata matukio yenye ufanisi mkubwa mtafiti anaimani kwamba na yeye pia zitamfikisha kwenye safari yake akiwa salama.

2.5 Pengo la Kiutafiti

Kwenye sehemu hii, mtafiti alisoma kazi tangulizi na akagundua kwamba dhana ya lahaja ni mashuhuri na imejitokeza sana katika lugha mbali mbali ulimwenguni. Mtafiti aligundua kuwepo kwa lahaja mbalimbali katika lugha za kimataifa ulimwenguni. Mtafiti alichukua lugha ya Kichina na Kiingereza kama mfano na akagundua kila moja kati ya lugha mbili hizi zina lahaja kadhaa wa kadha. Aliona kuwa kuna lahaja katika lugha za Afrika kama Kizulu na Kihausa. Alipitia lugha nyingi za Tanzania na kila moja aligundua ina lahaja na baadhi ya lahaja pia zimeibua vilahaja vingine.

Kwa upande wa Kiswahili, mtafiti aligundua nacho pia kina lahaja zake, Kitumbatu na Kipemba ikiwa miongoni mwa lahaja hizo. Alichogundua mtafiti ni kwamba kazi za utafiti wa kilahaja bado hazijafanywa kwa wingi. Kazi chache zinazohusisha lahaja za visiwani pia alizibainisha. Ameamua kufanya utafiti linganishi wa vipengele vya kiisimu kati ya Kipemba na Kitumbatu kwa kuwa ulinganishi baina ya lahaja hizi haujafanyika hasa katika vipengele vya msamiati na maana zake. Lengo la mtafiti ni kuziba pengo lililoachwa na maganga ambaye alilinganisha lahaja za visiwani kwenye kipengele cha mofonolojia tu, bila kuhusisha baadhi ya vipengele vya msingi kama ilivyobainishwa hapo juu.

2.3 Muhtasari wa Sura

Sura ya pili ni maalum kwa ajili ya kuziwasilisha na kuzichambua tangu tangulizi na kubainisha kiunzi cha nadharia kilichotumika. Katika eneo hili dhana mbalimbali zinazohusiana na mada ya utafiti zilidokezwa kwa ufupi. Dhana hizo ni pamoja na maana ya lugha na maana ya isimu. Uainishaji wa vipengele vya isimu pia ulibainishwa hapa. Dhana ya lahaja na tofauti ya mitazamo yake pia ilifafanuliwa kwenye eneo hili. Lahaja katika lugha za dunia kama vile Asia, Afrika na lahaja mahsusi za Tanzania zilichambuliwa hapa. Lahaja mbalimbali za Kiswahili kama vile Chijiomvu, Chifundi, Kivumba, Kiunguja, Kitumbatu pamoja na Kipemba na mtawanyiko wake ulifafanuliwa kwenye eneo hili. Mwisho kabisa mtafiti alibainisha yale yanayohusu kiunzi cha nadharia na kuonyesha pengo la utafiti.

SURA YA TATU: MBINU ZA UTAFITI

3.1 Utangulizi

Mbinu za utafiti zinafafanuliwa na Kothari (2004) kuwa ni jumla ya mbinu zote zinazotumiwa katika kufanya utafiti. Mbinu za utafiti tunaweza kuzigawa katika makundi mawili makubwa, ambayo ni mbinu zitumikazo kukusanyia data na mbinu zitumiwazo katika uchanganuzi wa data. Katika sura hii mtafiti alibainisha taratibu, mbinu na njia mbalimbali zitazotumika katika ukusanyaji, uchambuzi na uwasilishaji wa data za utafiti ili kuchunguza uwiano na tofauti za kiisimu zilizopo kati ya lahaja ya Kipemba na ile ya Kitumbatu. Sura hii inaelezea eneo la utafiti, usampulishaji, watoa taarifa na vifaa vya utafiti. Pamoja na vipengele hivyo, vipengele vya ukusanyaji wa data, vyanzo vya data, mbinu za uchambuzi wa data na uwasilishaji wake pia viliwasilishwa kwenye sura hii.

3.2 Eneo la Utafiti

Utafiti huu ulifanyika katika Kisiwa cha Pemba ambako lahaja ya Kipemba inazungumzwa na Kisiwa cha Tumbatu pamoja na eneo la jirani ya Tumbatu ambako lahaja ya Kitumbatu inazungumzwa. Pemba ni kisiwa kilichopo katika bahari ya Hindi, chenye urefu wa takriban kilometa 65 na upana wa kilometa 23. Kisiwa hiki kipo kwenye latitudi ya tano, ambapo kwenye upande wa kusini magharibi kiko umbali wa takriban kilometa 40 ya Kisiwa cha Unguja. Kwa upande wa kaskazini magharibi kisiwa cha Pemba kiko karibu na mkoa wa Tanga huko Tanzania Bara. Ingawa Pemba ina miji na vitongoji vingi, wakazi wake kwa ujumla hujulikana kama Wapemba na lugha yao hujulikana kama Kipemba. Kipemba kina

sifa ya kukata maneno hususan Kipemba cha shamba (Khamis, 1984:80). Maeneo ya mjini ya kisiwa hiki ni Wete, Chake-chake na Mkoani. Maeneo haya yana mchanganyiko mkubwa wa watu kutokana na harakati za kibiashara na shughuli mbalimbali za kiutawala. Kwa muktadha huu, mtafiti amehisi kuteuwa eneo la mijini kama eneo lake la utafiti hakutompatia data safi ya lahaja ya Kipemba. Data ambayo angaliipata hapa bila shaka inakabiliwa na athari kubwa za Kiswahili Sanifu kifonolojia, kimofolojia na hata kimaana. Maeneo ya vijijini yana wakaazi wengi wenye asili ya kisiwa cha Pemba pekee, wenye mchanganyiko wa kiwango kidogo cha wageni. Maeneo hayo ni kama Chambani, Kangani na Chokocho katika wilaya ya Mkoani. Vitongoji, Mbuzini, Pujini na Ndagoni katika wilaya ya Chake-chake. Kojani, Kambini, Gando, Mchanga mdogo, Kiuyu na Shenge juu katika wilaya ya Wete. Finya, Wingwi, Tumbe na Kiuyu Maziwa ng'ombe katika wilaya ya Micheweni. Maeneo hayo yanasemekana kuwa na wakaazi wengi wenye asili ya Kipemba na mpaka leo bado wamehifadhi uasili wa lahaja yao katika vipengele vyote vya kiisimu.

Katika eneo la Pemba, utafiti huu ulifanyika kwenye shehia mbili; ya Mchanga mdogo na ile ya Kiuyu. Shehia hizi mbili ziko kaskazini mashariki ya Kisiwa cha Pemba. Watu wanaoishi Kiuyu wanajishughulisha zaidi na shughuli za ufugaji, uvuvi na Kilimo. Shehia ya Mchanga Mdogo ina wakaazi 7,953 wanawake 4,055 na wanaume 3,898. Shughuli za kiuchumi za watu wa Mchanga Mdogo ni ufugaji, uvuvi na Kilimo. Wanawake wengi hufanya kazi za kusuka mkeka, mikoba na makawa. Kwa upande wa kilimo wao hulima mwani. Shughuli hizi zinazotofautiana zilimsaidia mtafiti kupata msamiati wa Kipemba unaoakisi shughuli wanazozifanya

wana jamii wanaoishi maeneo hayo. Hili ni eneo la utafiti kwa data zilizokusanywa na mtafiti Kisiwani Pemba.

Kisiwa cha Tumbatu kwa upande mwingine ni kisiwa kidogo sana katika Bahari ya Hindi, chenye urefu wa takriban kilometa 6 na upana wa kilometa 2, ambapo kwenye upande wa mashariki kiko umbali wa takriban kilometa 5 ya bandari ya mkoktoni iliyoko kaskazini Unguja. Kwa upande wa kaskazini kisiwa cha Tumbatu kiko karibu na mkoa wa Tanga na upande wa magharibi kiko karibu na Bagamoyo, Mkoani Pwani kule Tanzania Bara. Kisiwa cha Tumbatu kina shehia tatu, Jongowe, Gomani na Chwaka. Mtafiti alifanya utafiti huu katika Shehia ya Chwaka tu iliyo ndani ya kisiwa cha Tumbatu. Eneo hilo lilichaguliwa kwa kuzingatia kigezo kwamba sehemu hii ndio katikati ya kisiwa cha Tumbatu na wakazi wengi wa kisiwa hicho wamehama kwenye maeneo yao ya asili na kujifanyia makazi yao kwenye eneo hili. Pia kila mkazi wa eneo hili hujifaharisha kwa kuzungumza lugha ya uzawa na kujitahidi kwa kiasi kikubwa kujiepusha na athari za Kiswahili Sanifu na lugha za kigeni. Kutokana na hali hii, lugha yao bado haijapata athari kubwa ya Kiswahili Sanifu na lugha nyingine. Kwenye eneo hili data saf zilizopatikanai zimesheheni vipengele vyote vya kiisimu vyenye uasili wa Kitumbatu na vyenye athari ndogo zaidi ya Kiswahili Sanifu. Kwa kuwa Kitumbatu hakiongelewi kisiwani Tumbatu peke yake, eneo jingine lililoteuliwa liko ng'ambo ya kisiwa cha Tumbatu ili kukusanya data za lahaja hii pia. Eneo lenyewe ni Shehia ya Mkokotoni. Eneo hili liliteuliwa kwa sababu wakazi wengi au takriban wote, asili yao ni kisiwani Tumbatu, ambao mpaka leo wanajitahidi kujiepusha na athari za lugha sanifu.

3.3 Sampuli ya Watoa Taarifa

Utafiti huu ulifanyika katika Mkoa wa Kaskazini Pemba, Wilaya ya Wete, Katika Shehia ya Kiuyu na Mchangamdogo kwa upande wa Pemba na Shehia ya Chwaka na Mkokotoni kwa upande wa Tumbatu. Walengwa waliotoa taarifa ni 100, ambapo wazee wenye umri kati ya miaka sitini hadi themanini na watoto wenye umri kati ya miaka kumi hadi kumi na saba walisailiwa. Kila kundi lilikuwa na watu hamsini. Wazee 25 kutoka Pemba na wengine 25 kutoka Tumbatu. Mgawanyo kama huu pia uliwahusu watoto. Hii ni kutokana na ukweli kuwa wazee wana uwezo wa kuzungumza lugha ya saili. Aidha, watoto mara nyingi huishi katika maeneo yao na kuzungumza lugha ya jamii inayowalea.

Kigezo cha kuteuliwa wazee kilizingatia umri wa kustaafu kazi katika utumisha wa umma; yaani umri wa utu uzima wa kuanzia miaka 60 kwa mujibu wa mtazamo wa nchi ya Tanzania. Umri wa watoto kuanzia miaka 10 hadi 17 unazingati kiwango cha mtoto kuweza kujieleza na kabla ya umri wa ujana kama inavyotambuliwa na Taifa la Tanzania.

3.4 Usampulishaji wa Watafitiwa

Watafitiwa wa kazi hii walipatikana kwa njia ya unasibu kieneo; yaani waliteuliwa kwa njia ya bahati nasibu kwa kuzingatia maeneo yaliyoteuliwa na kuzingatia idadi iliyohitajika. Kwa kuzingatia njia hiyo wazee 25 waliteuliwa kwenye Shehia za Mchangamdogo na Kiuyu na 25 wengine waliteuliwa huko Tumbatu na Utumbatuni. Utaratibu huo huo ndio uliotumika kuwapata watafitiwa wa kundi la vijana. Wazee ishirini na tano walipatikana kwa kumfuata mzee mmoja anayeishi Kisiwani

Tumbatu. Mzee huyu alimkusanyia mtafiti wazee wengine 24, waliohojiana na mtafiti na kumjazia hojaji zake alizozitumia kukusanyia data. Hali kama hii ilitumika kwa data za kule kisiwani Pemba.

3.5 Mbinu za Kukusanyia Data

Utafiti huu ulitumia mbinu za aina tatu. Mtafiti alifikia uamuzi wa kutumia mbinu za aina hiyo ili kupata uthabiti wa matokeo ya utafiti anaokusudia kuufanya. Mbinu zalizozitumia katika utafiti huu ni:-

- i) hojaji
- ii) mahojiano
- iii) ushuhudiaji

3.5.1 Hojaji

Kwa mujibu wa Kothari (keshatajwa) hojaji ni mbinu ya kukusanyia data ambapo mtafiti huandika maswali na kisha kuyapeleka kwa watoa taarifa ili wayajibu na baadae kumrudishia mtafiti yakiwa tayari yemeshajibiwa. Walliman (2011) anaongeza kuwa maswali ya hojaji yako ya aina mbili. Aina ya kwanza ni ile inayohusisha maswali funge ambayo hutoa fursa kwa watafitiwa kuchagua jibu miongoni mwa majibu kadhaa yaliyopendekezwa. Aina hii ya hojaji ni rahisi kujibu na inasaidia kupata majibu mahsusi na huepusha upendeleo. Aina ya pili ya maswali ya hojaji ni ile inayohusisha maswali yasiyo funge ambayo hutoa fursa kwa watafitiwa kuwa huru kueleza wanachokijua juu ya dhana fulani kutegemeana na kile kilichoulizwa. Aina hii hutoa uhuru kwa watafitiwa kueleza mawazo yao kwa ubainifu na uwazi na pia husaidia kupata taarifa nyingi zaidi.

Mbinu hii ya hojaji iliyotumika katika utafiti huu ilijumuisha aina zote mbili za maswali yaliyokuwemo katika hojaji; yaani maswali funge na maswali yasiyofunge. Mtafiti alichanganya aina zote mbili za maswali ya hujaji ili kuepuka upungufu ambao pengine ungeweza kutokea katika mbinu hizi mbili, kwasababu kila moja kati ya aina hizi mbili za hujaji ilionyesha umadhubuti na upungufu wake. Mtafiti alionelea kwamba ilikuwepo haja ya kutumia mbinu hizi kwa pamoja ili kila moja izibe na kupunguza upungufu wa mbinu nyingine. Mbinu hii ya hojaji imemsaidia mtafiti kupata data zilizohusu vipengele vya kifonolojia vilivyoonyesha tofauti za ujitokezaji wa sauti kimatamshi kati ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu.

3.5.2 Ushuhudiaji

Ushuhudiaji ni mbinu ya kukusanya data inayohusiana na kurikodi tabia za watu, vitu na matukio katika mpangilio maalumu. Mbinu hii ilimsaidia mtafiti kupata taarifa zilizo thabiti na za awali kuhusiana na namna mazungumzo yanayohusu lugha yalivyotokea. Mtafiti aliamua kutumia mbinu hii ili kupata data zinazoaminika na kupunguza dosari. Pia ilimsaidia kupata data za awali zinazohusu vipashio vya kifonolojia, mofolojia na kimaana kutoka kwa wazungumzaji wa asili wa lahaja ya Kitumbatu, kwa upande mmoja, na lahaja ya Kipemba, kwa upande wa pili. Kama anavyosema Walliman (keshatajwa) kuwa data za awali ni data zinazoaminika kwa sababu hupatikana au kurekodiwa moja kwa moja kutoka kwenye tukio. Mbinu hii ya uchunguzi ilimsaidia mtafiti kukusanya data zilizohusu jinsi wanavyoyatamka maneno na kupata kubainisha tofauti ya vipengele vya kifonolojia vinavyojitokeza baina ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu. Data hizi zimemsaidia mtafiti kujibu swali la kwanza la utafiti.

3.5.3 Mahojiano/Usaili

Kwa mujibu wa Kombo na Tromp (2006), mahojiano ni majibizano ya ana kwa ana au ya simu, barua pepe na kadhalika yanayofanyika kati ya watu wawili au zaidi kwa lengo la kukusanya taarifa au maoni kuhusu suala la fulani la kiutafiti lililoainishwa. Walliman (keshatajwa) ameyagawa mahojiano katika aina tatu ambazo ni mahojiano ya ana kwa ana, mahojiano ya kikundi na mahojiano ya simu (mtandao). Ingawa mbinu hii inaweza kufanywa kwa njia zote hizo, mtafiti aliitumia mbinu hii kuwahoji watafitiwa wake kupata data za lugha ya Kipemba na Kitumbatu ana kwa ana. Kwa mujibu wa Kothari (2009), mahojiano ya ana kwa ana ni mbinu ambayo mtafiti huwauliza maswali watafitiwa na wakati mwingine watafitiwa hupata fursa ya kumuuliza maswali mtafiti.

Mtafiti alitumia mbinu hii kwa sababu kadhaa; kwanza, ni kwa ajili ya kupata uthabiti wa majibu ya watafitiwa. Pili, ni rahisi kwa mtafiti kudhibiti sampuli yake kwa wepesi na kwa usahihi zaidi. Hii inawezekana kwa sababu mtafiti anayo fursa ya wahojiwa ana kwa ana na kuwauliza maswali na kurikodi majibu yao papo kwa papo wakati mahojiano yao yanaendelea. Pia maswali ambayo yatakosa majibu huweza kutafutiwa ufumbuzi papo kwa papo. Tatu, ni rahisi kwa mtafiti kukusanya taarifa nyingi na kwa kina zaidi, kwasababu watafitiwa wataweza kuuliza maswali na mtafiti atakuwa na uhuru wa kuuliza maswali ya ziada fursa ambayo haipatikani katika mbinu nyengine za kukusanyia data, kama vile hojaji na nyenginezo. Mbinu ya mahojiano ilitumika kukusanya data zinazohusu maneno yanayolingana kimaumbo lakini yana maana zinazotofautiana. Pia mbinu hii ilichunguza msamiati unaoakisi vikoa

mbalimba vya maana na maana ya neno moja moja katika kila kikoa cha maana. Data zilizopatikana kwenye mbinu hii zilifaa sana kujibu swali namba tatu.

3.6 Mkabala wa Kuchambua na Kufafanua Data

Data katika utafiti huchambuliwa na kufafanuliwa kwa kutumia mikabala ya aina mbili. Mkabala wa kiidadi na mkabala usio wa kiidadi. Kwa mujibu wa Walliman (keshatajwa) mkabala wa kiidadi ni mbinu ya kuchambua na kufafanua data kwa kutumia namba ili kurekodi taarifa na kuwasilisha kwa kutumia mbinu za kitakwimu. Naye Enon (1998) anaeleza kuwa mkabala usio wa kiidadi ni mbinu ya kuchambua na kufafanua data ambapo mtafiti hueleza na kubainisha data zake kwa kutumia maelezo. Aidha, Kress (2008) anafafanua mkabala huu kuwa unaelezea vipi na kwa nini matukio yametokea. Kutokana na maumbile ya kazi yake, mtafiti anakusudia kujikita zaid kwenye uchambuzi unaozingatia mkabala usio wa kiidadi. Mtafiti anajishughulisha na maswali ya lugha na lugha inahitaji usahihi wa vipashio vitumikavyo kujenga lugha hiyo, bila kuzingatia sana wingi au uchache wa idadi ya wazungumzaji. Kwa hivyo njia ya uchambuzi usio wa kiidadi inaonekana kufaa zaidi kuliko ule wa kiidadi. Hata hivyo kwa pale inapolazimika mtazamo wa kiidadi pia mtafiti atautumia.

3.7 Muhutasari wa Sura

Maeneo yaliyofafanuliwa ndani ya sura hii ni pamoja na eneo la utafiti, sampuli na usampulishaji pamoja na mbinu za kukusanyia data. Mbinu kuu ambazo mtafiti alizitumia na zikampatia taarifa alizozihitaji ni hojaji, mahojiano na uchunguzi

makini. Usanifu wa utafiti na mbinu za kuchambua na kufafanua data pia zilielezwa kwenye eneo hili.

SURA YA NNE: UWASILISHAJI, UFAFANUZI NA UCHANGANUZI WA DATA

4.0 Utangulizi

Sura hii inawasilisha na kujadili data kuhusu malengo makuu ya utafiti ambayo yanachunguza tofauti za kifonolojia baina ya Kipemba na Kitumbatu kwa kuangalia fonimu zilizojenga lahaja mbili hizo. Sura hii pia itachambua lengo la pili linaloangalia uwiano wa kanuni za kifonolojia na kimofolojia baina ya Kipemba na Kitumbatu. Pia sura hii inafafanua lengo la tatu la utafiti linalochambua uwiano wa kimaana baina ya Kipemba na Kitumbatu. Katika lengo la kwanza vipengele mbalimbali vya kifonolojia vimeshughulikiwa kadiri ya lengo na swali la utafiti lilivyoelekeza. Miongoni mwa vipengele hivyo ni uwiano wa kifonimu baina ya lahaja mbili hizi, tofauti za kimatumizi miongoni mwa fonimu mbali mbali zilizomo katika lahaja za Kipemba na Kitumbatu na tofauti za uchopekaji wa viyeyusho kwenye mfuatano wa irabu. Vipengele vingine ni tofauti ya athari zinazojitokeza katika mfuatano wa irabu na tofauti katika matumizi ya mpumuo. Katika lengo la pili, mtafiti alijibu swali namba mbili la utafiti linalohusu kanuni za kifonolojia na kimofolojia zinazotawala maumbo ya mofu zilizounda maneno ya Kipemba na Kitumbatu. Aliweza kujibu swali hili, kwa kubainisha uwiano wa viambishi vilivyoambikwa kwenye mizizi ya maneno na kuchunguza uwiano wa kanuni zilizotawala mabadilko kutoka miundo ya ndani kwenda miundo ya nje. Katika lengo la

maneno zitakazozingatiwa ni vitenzi, nomino na vivumishi kwa kuwa kategoria hizi ndizo zinazopokea viambishi kwa wingi kulioko kategoria nyingine za maneno. Katika kushughulikia lengo la tatu, mtafiti amewasilisha mlingano na tofauti za kimaana zinazojitokeza baina ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu. Kategoria zilizohusika na uchambuzi huo ni vitenzi, nomino, vivumishi na viwakilishi. Katika vitenzi, mtafiti ameyaangalia maumbo ya aina tatu; yale yenye kuwakilisha maana moja, umbo moja lenye maana fulani kwenye Kipemba lakini lenye kuibua maana nyingine kwenye Kitumbatu pamoja na maumbo yenye maana moja yaliyolingana kwa kila kitu isipokuwa kwa sauti moja tu. Maana ya maumbo hayo katika lahaja ya Kitumbatu na Kipemba ni sawa. Mtafiti amejadili kwa kina uwiano katika nomino na kuonyesha baadhi ya maumbo ya nomino yanayotofautiana baina ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu yenye kuwakilisha dhana ya aina moja. Kuna maumbo ya nomino yanayowakilisha dhana tofauti miongoni mwa lahaja mbili hizi. Kuna maumbo yaliyopishana kwa sauti moja au mbili, lakini yanawasilisha dhana hiyo hiyo moja. Mtafiti pia amejaribu kujadili vikoa vya maana vinavyojitokeza katika nomino mbalimbali. Uwiano wa vitenzi vinavyoakisi shughuli mbalimbali pia vimejadiliwa hapa kwenye eneo hili la vikoa vya maana. Mwisho alijadili uwiano uliopo baina ya baadhi ya viwakilishi na baadhi ya vivumishi.

4.1 Uwiano wa Fonimu kati ya Lahaja za Kipemba na Kitumbatu

Ili kujibu swali la kwanza la utafiti, mtafiti alitumia mbinu ya ushuhudiaji na akabaini kwamba, mfumo sauti kati ya Kipemba na Kitumbatu hautofautiani sana. Aina na idadi ya fonimu zitumikazo kuunda maneno katika lahaja mbili hizi takriban ni sawa. Hata hivyo kuna tofauti chache za kifonimu alizozigundua mtafiti, ambazo

zinatofautisha baina ya lahaja mbili hizi. Kipemba kimejibagua na kujitofautisha na Kitumbatu kwa sifa yake ya kubeba sauti kadhaa za Kiswahili zenye asili ya Kiarabu. Sifa hii haipo na haipatikani katika lahaja ya Kitumbatu. Mifano ya fonimu zipatikanazo kwenye mfumo sauti wa lahaja ya Kipemba lakini hazimo kwenye lahaja ya Kitumbatu ni kama vile /θ/, /ð/ /ɣ/ and /x/. Jedwali namba (4.1) na (4.2) yanaonyesha aina na idadi za fonimu katika lahaja za Kipemba na Kitumbatu.

Jedwali 4.1 Sifa za Kimatamshi za Konsonanti na Viyeyusho katika Kipemba

Jinsi ya matamshi		Mahali pa matamshi						
		Midomo	Midomo-meno	meno	ufizi	Kaakaa gumu	Kaakaa laini	koromeo
Vipasuo	Ghuna	b			d		g	
	Visoghuna	p			t		k	
	Mpumuo	p ^h			t ^h		k ^h	
Vizuwio kwamizi	Ghuna					j		
	Visoghuna					ĉ		
	Mpumuo					ĉ ^h		
Vikwamizi	Ghuna		v	ð	z		ɣ	h
	Visoghuna		f	θ	s	ʃ	x	
Nazali		m			n	ɲ	ŋ	
Vitambaza					l			
Vimadende					r			
Viyeyusho		w				y		

Chanzo: Massamba na wenzake (2004)

Jedwali : 4.2 Sifa za Kimatamshi za Konsonanti na Viyeyusho katika Kitumbatu

Jinsi ya matamshi		Mahali pa matamshi						
		Midomo	Midomo-meno	meno	ufizi	Kaakaa gumu	Kaakaa laini	koromeo
VIPASUO	Ghuna	b			d		g	
	Visoghuna	p			t		k	
	Mpumuo	p ^h			t ^h		k ^h	
VIZUIO KWAMIZI	Ghuna					j		
	Visoghuna					ĉ		
	Mpumuo					ĉ ^h		
VIKWAMIZI			v		z			h
			f		s	ʃ		
NAZALI		m			n	ɲ	ŋ	
VITAMBAZA					l			
VIMADENDE					r			

VIYEYUSHO		w				y		
-----------	--	---	--	--	--	---	--	--

Chanzo: Massamba na wenzake (2004)

Majedwali hayo yanaonyesha kwamba, Kipemba kina fonimu za konsonanti 30 na Kitumbatu kina fonimu za konsonanti 26 ukichanganya na viyeyusho. Kitumbatu hutumia /s/ na /z/ badala ya /θ/, /ð/ ambapo /h/ huwa inatumika badala ya /ɣ/ and /x/. Katika baadhi ya maneno, Kitumbatu huchopeka kiyeyusho kwenye kitambaza cha ufizi na kuigeuza sauti ya kitambaza /l/, kuwa /ly/, kama ilivyobainishwa kwenye kipengele cha 4.1.11 Kipemba kwa upande wake, hutumia sauti ya ukaakaishaji /ky/ mahali pa sauti /ch/, katika baadhi ya maneno. Tukizijumuisha sauti hizi kwenye orodha ya konsonanti za Kipemba na Kitumbatu, Kipemba kitakuwa na konsonanti (31), wakati Kitumbatu kitakuwa na konsonanti 27.

Jedwali 4.3 liliyopo hapo chini linaonyesha ushahidi juu ya tofauti za kimatumizi kati ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu kwenye sauti zenye asili ya lugha ya Kiarabu, ambazo zimo kwenye lahaja ya Kipemba na hazimo kwenye lahaja ya Kitumbatu.

Jedwali: 4.3 Tofauti ya Kimatumizi kwa Sauti zenye Asili ya Kiarabu baina ya Kipemba na Kitumbatu.

Kipemba	Kitumbatu	tahajia itumikayo kwenye Kiswahili sanifu
[θawabu]	[sawabu]	thawabu
[θelaθini]	[salasini]	thalathini
[θubutu]	[subutu]	thubutu
[aθiri]	[asiri]	athiri
[θamani]	[samani]	thamani
[θawabu]	[sawabu]	thawabu
[maðehebu]	[mazehebu]	madhehebu
[ðofu]	[zofu]	dhofu
[maðila]	[mazila]	madhila
[ðihiri]	[zihiri]	dhihiri
[uðuru]	[uzuru]	udhuru
[ʔafla]	[hafla]	ghafla
[ʔasia]	[hasia]	ghasia
[ʔera]	[hera]	ghera
[ʔilibu]	[hilibu]	ghilibu
[ʔorofa]	[horofa]	ghorofa
[ʃuʔuli]	[ʃuhuli]	ʃughuli
[ʔuʃi]	[huʃi]	hushi
[xabari]	[habari]	habari
[xabiθi]	[habisi]	habithi
[xeri]	[heri]	heri
[axiriʃa]	[ahirisha]	ahirisha
[xatari]	[hatari]	hatari

Uwandani (2015)

4.1.1 Tofauti Zinazojitokeza Miongoni mwa Fonimu Mbalimbali za Lahaja ya Kipemba na Kitumbatu

Katika kujibu swali la kwanza kupitia mbinu ya hojaji zilizojazwa na watafitiwa huko uwandani, (Tumbatu, Mkokotoni, Kiuyu na mchanga mdogo) mtafiti amebaini kuwepo kwa sauti fulani fulani kama ilivyo katika (4.1.1- 4.1.11) ambazo zimo ndani ya mfumo sauti wa lahaja zote mbili; yaani lahaja ya Kipemba na lahaja ya Kitumbatu. Hata hivyo wazungumzaji wa lahaja hizo hutofautiana katika matumizi ya sauti hizi. Kuna mabadiliko ya sauti hizo ndani ya maneno baina ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu. Mabadiliko hayo hujitokeza pale ambapo sauti itamkwayo na wazungumzaji wa lahaja moja hubadilishwa na wazungumzaji wa lahaja nyingine badala yake, kama tutakavyoona hapo chini baadaye.

4.1.2 Tofauti Zinazojitokeza baina ya Sauti [m] na [n]

Mtafiti alifika uwandani (Pemba kwa upande mmoja na Tumbatu kwa upande wa pili), akabaini kwamba kuna tofauti katika utamkaji wa fonimu (sauti) [m] inapotamkwa peke yake kama silabi katika neno baina ya Kipemba na Kitumbatu. Wazungumzaji wa Kitumbatu huitamka [m] kama ilivyo katika Kiswahili Sanifu ambapo wazungumzaji wa Kipemba huitamka kama [n]. Mifano ifuatayo inabainisha wazi na pia inajitokeza kama ushahidi tosha wa hayo ambayo mtafiti ameyasema:

9.	KP	KT	KS
	nchele	mchele	mchele
	nzee	mzee	mzee
	nkeka	mkeka	mkeka
	ntaani	mtaani	mtaani
	ntu	mtu	mtu
	ntama	mtama	mtama
	sanli	samli	samli

Katika mifano hiyo imeonekana bayana kuwa katika Kipemba mahali pa sauti **[m]**, ambayo ni nazali ya midomo inaposimama peke yake kama silabi katika neno, hutumika sauti **[n]**, ambayo ni nazali ya ufizi, lakini kwa upande wa Kitumbatu, wazungumzaji wa lahaja hiyo huitamka sauti hiyo kama ya Kiswahili Sanifu.

Whiteley (1958:10) alijaribu kuonyesha mabadiliko hayo pale alipobainisha ngeli za nomino za Kipemba. Kwa mfano katika ngeli ya 1/2, *ntu/watu* na katika ngeli ya 3/4, *nti/miti* kama ilivyo katika lahaja ya Kipemba. Hata hivyo, Whiteley hakutueleza sababu za mabadiliko hayo. Mtafiti wa kazi hii kwa upande wake, anaeleza kwamba hali hii ya sauti **[m]** kuwa **[n]** inatokana na muachano wa kijiografia wa wazungumzaji wa lugha ya Kiswahili na mahusiano waliyonayo baina yao.

4.1.3 Tofauti Zinazojitokeza baina ya Sauti **[c^h]** na **[sh]**

Data zilikusanywa kuhusu jinsi wazungumzaji wa Kipemba na Kitumbatu wanavyotamka sauti **[c^h]**. Mbinu ya ushuhudiaji ilitumika kwa kuwasikiliza waongaji wa lahaja hizi mbili wanavyotamka. Data zilizopatikana zimeonyesha kuwepo kwa tofauti katika utamkaji wa sauti **[c^h]** yenye mpumuo baina ya Kipemba na Kitumbatu. Wazungumzaji wa Kitumbatu huitamka **[c^h]** ambapo Wazungumzaji wa Kipemba huitamka kama sauti **[sh]** katika baadhi ya nomino, kama mtafiti wa kazi hii alivyobainisha kwenye data na. 10:

10	KP	KT	KS
	shaza	c ^h aza	chaza
	shawa	c ^h awa	chawa
	shumvi	c ^h umvi	chumvi
	shungwa	c ^h ungwa	chungwa
	ushi	uc ^h i	uchi

Mifano hiyo hapo juu, inaweka wazi kuwa katika Kipemba sauti [*c^h*] ambayo ni kizuio-kwamizi kisoghuna cha kaaka gumu chenye mpumuo hutamkwa kama sauti [*sh*] ambayo ni kikwamizi kisoghuna cha kaaka gumu katika baadhi ya maneno. Kwa upande wa waongaji wa Kitumbatu, huitamka sauti hiyo kama ilivyo katika Kiswahili Sanifu. Anachosisitiza mtafiti hapa ni kwamba, ni vema ieleweke kuwa hali hii hutokea katika [*c^h*] yenye mpumuo peke yake, siyo katika [*ch*] isiyo mpumuo.

4.1.4 Tofauti Zinazojitokeza baina ya Sauti [*sh*] na [*s*]

Kupitia mbinu ya hojaji, ili kujibu swali la mwanzo, mtafiti amebaini kuwepo kwa tofauti katika utamkaji wa sauti [*sh*] baina ya Kiswahili cha Kipemba na Kitumbatu katika baadhi ya maneno. Waongaji wa Kipemba kwenye maneno hayo hutumia sauti [*sh*] ambapo waongaji wa Kitumbatu huitumia sauti ya [*s*] kwenye eneo hilo. Mtafiti amebainisha mifano iliyopo na. 11 kama ifuatavyo:-

11.	KP	KT	KS
	Matapishi	matapisi	matapishi
	Moshi	mosi	moshi
	mpishi	mpisi	mpishi
	mwandishi	mwandisi	mwandishi
	shingo	singo	shingo

Mifano hiyo inabainisha kuwa katika Kitumbatu, sauti [*sh*] ambayo ni kikwamizi kiso ghuna cha kaaka gumu, hutamkwa kama sauti [*s*], ambayo ni kikwamizi kiso ghuna cha ufizi, lakini kwa upande wa waongaji wa Pemba sauti hiyo hutamkwa kama inavyotamkwa katika Kiswahili Sanifu.

4.1.5 Tofauti Zinazojitokeza baina ya Sauti [ʃ] na [z]

Kupitia mbinu ya hojaji katika kujibu swali la kwanza, mtafiti amebaini kuwepo kwa tofauti katika utamkaji wa sauti [ʃ] baina ya Kitumbatu na Kipemba kwa baadhi ya maneno. Waongejaji wa Kitumbatu huitamka [ʃ] ambapo baadhi ya waongejaji wa Kipemba hutamka [z]. Mifano ifuatayo katika data na.12 inadhihirisha ukweli uliomo katika jambo hili:-

12.	KP	KT	KS
	zicho	jicho	jicho
	ziko	jiko	jiko
	zina	jina	jina
	zino	jino	jino

Kwa ujumla mtafiti anaweza kusema kuwa katika Kipemba sauti [ʃ], ambayo ni kizuio kwamizi ghuna cha ufizi, hutamkwa kama sauti [z] ambayo ni kikwamizi ghuna cha ufizi ambapo kwa upande wa waongejaji wa Kitumbatu sauti hiyo huitamka kama inavyotamkwa katika Kiswahili Sanifu. Hali hii hujitokeza pia katika baadhi ya lahaja za Kiswahili za Kaskazini kama vile Kimvita, Kiamu na Kipate. Hivyo mtafiti anaweza kusema kuwa utokeaji wa sauti [z] badala ya [ʃ] katika Kipemba unatokana na kuhifadhi maneno ya lahaja, yaani maneno ya kale zaidi.

Hata hivyo, sio maneno yote yaliyoanza na [ʃ] katika Kiswahili Sanifu, yanayobadilika na kuanza na [z] katika Kipemba. Ni baadhi ya maneno yanayofuatiwa na irabu ya juu mbele [i] kama yanavyoonekana hapo juu kwenye §

4.3.4. Maneno yaliyoanaza na sauti [ɟ] yanayofuatiwa na irabu nyingine hayafuati utaratibu huu. Waongejaji wa lahaja ya Kipemba hawasemi zini badala ya jini, wala hawasemi zembe badala ya jembe, isipokuwa maneno hayo Wapemba huyatamka kama yatamkwavyo katika Kiswahili Sanifu; ‘jini’ na ‘jembe’.

4.1.6 Tofauti Zinazojitokeza baina ya Sauti [ɟ] na [Ø]

Kwa kutumia mbinu ya hojaji ili kujibu swali la kwanza, mtafiti amebaini kwamba, kuna tofauti katika utamkaji wa sauti [ɟ] baina ya Kipemba na Kitumbatu kwa baadhi ya maneno. Waongejaji wa Kitumbatu huidondosha silabi ya mwanzo ambayo inaanza na konsonanti [ɟ], ambapo waongejaji wa Kipemba huidondosha sauti [ɟ] pekee na kuibakisha irabu yake kama tutakavyoona katika mifano na. 13 hapo chini.

13.	KP	KT	KS
	ifya	fya	jifya
	ipya	pya	jipya
	iwe	we	jiwe

Katika mifano hiyo tunaona kuwa sauti [ɟ], ambayo ni kizuio kwamizi ghuna cha ufizi, pamoja na irabu yake hudondoshwa na wasemaji wa Kitumbatu lakini sauti hiyo hudondoshwa pekee na kubakishwa irabu yake na wasemaji wa Kipemba.

4.1.7 Tofauti Zinazojitokeza baina ya Sauti [ch] na [ky]

Kupitia mbinu ya hojaji na katika kujibu swali la kwanza mtafiti pia ameigundua tofauti katika utamkaji wa sauti [ch] baina ya Kipemba na Kitumbatu kwenye baadhi ya maneno. Waongejaji wa lahaja ya Kitumbatu huitamka [ch] ambapo waongejaji wa

lahaja ya Kipemba hutamka **[ky]**. Mifano ifuatayo kwenye data na. 14 inadhihirisha tofauti ya kimatamshi ya sauti **[ch]** kati ya Kipemba na Kitumbatu.

14.	KP	KT	KS
	Kyakula	chakulya	chakula
	Kyangu	changu	changu
	Kyanzo	chanzo	chanzo
	Kyama	chama	chama
	Kyanda	chanda	chanda
	Kyuo	chuo	chuo

Mifano aliyoibainisha mtafiti hapo juu inatuthibitishia kwamba sauti **[ch]** ya Kitumbatu, waongaji wa Kipemba huitamka kama **[ky]** badala yake. Sauti hiyo ya **[ky]** inatokana na kanuni ya uyeyushaji na ukaakaishaji. Sauti **[ch]** katika Kitumbatu, inatokana na $ki+a > kya > ch$, yaani kunakuwa na mchakato mmoja zaidi wa kifonolojia kuliko ilivyo katika Kipemba. Kwa hivyo sauti **[ky]** inajitokeza katika lahaja ya Kipemba na haipatikani kabisa katika Kiswahili Sanifu na lahaja ya Kitumbatu.

4.1.8 Tofauti Zinazojitokeza baina ya Sauti **[d]** na **[l]**

Kwa kutumia mbinu ya ushuhudiaji katika kujibu swali la kwanza, mtafiti amebaini tofauti za kifonolojia baina ya Kipemba na Kitumbatu zilizojitokeza katika utamkaji wa sauti **[d]** na **[l]** kwa baadhi ya maneno. Mtafiti amebaini mifano mitatu tu, ambayo ameipata kutoka katika data yake:-

15.	KP	KT	KS
	lema	dema	dema
	liko	diko	diko
	kilevu	kidevu	kidevu

Kupitia mifano hiyo tunaona kuwa sauti **[d]**, ambayo ni kipasuo ghuna cha ufizi, hutamkwa hivyo na waongeeji wa Kitumbatu lakini sauti hiyo hulainishwa na waongeeji wa Kipemba kwa kuitamka sauti **[l]** ambayo ni kitambaza cha ufizi.

4.1.9 Tofauti Zinazojitokeza baina ya Sauti **[r]** na **[l]**

Katika Kisanifu sauti **[r]** na **[l]** hutumiwa kutofautisha maana za maneno kwa maana kwamba sauti moja inapowekwa nafasi ya sauti nyingine maana ya neno hubadilika. Lakini kuna mabadiliko ya sauti hizi baina ya Kitumbatu na Kipemba, mabadiliko ambayo hayabadilishi maana za maneno, kama ilivyodhihirishwa kwenye data na. **16** hapo chini:

16.	KP	KT	KS
	bilauri	bilauli	bilauri
	kibatari	kibatali	kibatari
	mwari	mwali	mwari
	mwereka	mweleka	mwereka
	urimbo	ulimbo	urimbo

Mifano hiyo aliyoirodhesha mtafiti, inabainisha kuwa sauti **[r]** ambayo ni kimadende cha ufizi hutumiwa na waongeeji wa Kipemba lakini sauti hiyo hubadilishwa na waongeeji wa Kitumbatu na kuwa sauti **[l]** ambayo ni kitambaza cha ufizi.

4.1.10 Tofauti Zinazojitokeza baina ya Sauti **[v]** na **[z]**

Kwa mujibu wa data aliyoipata mtafiti kwa njia ya hojaji katika kujibu swali la kwanza, mtafiti amegundua kwamba kuna mifano mingi sana inayobainisha tofauti ya utamkaji wa sauti **[v]** na **[z]** baina ya Kipemba na Kitumbatu. Wazungumzaji wa Kitumbatu hutumia sauti **[v]** kama inavyotumika katika Kiswahili Sanifu, tofauti na

Kipemba ambacho hutumia sauti [z]. Mabadiliko haya hujitokeza kwenye kiambishi awali cha ngeli ya nomino ya nane [vi-] ambayo ni wingi wa kiambishi ngeli ya nomino ya saba [ki-]. Wazungumzaji wa Kitumbatu hutamka ngeli hii kama [vi-] kama ilivyo katika Kiswahili Sanifu, wakati ambapo waongejaji wa Kipemba huibadilisha sauti ya [v] na kuwa [z], hivyo kukifanya kiambishi ngeli cha 7/8 kuwa [ki-zi] badala ya [ki-vi] kama tunavyoona katika mifano na. 17 ifuatayo:-

17.	KP	KT	KS
	ziatu	viatu	viatu
	ziwembe	viwembe	viwembe
	ziwanda	viwanda	viwanda
	zikombe	vikombe	vikombe
	ziazi	viazi	viazi
	zitabu	vitabu	vitabu
	zikapu	vikapu	vikapu
	ziwanja	viwanja	viwanja
	zikaliyo	vikaliyo	vikaliyo
	ziumbe	viumbe	viumbe

Katika mifano hiyo hapo juu, mtafiti ametuonyesha kuwa sauti [v], ambayo ni kikwamizi sikhuna cha mdomo meno, hutumiwa na wazungumzaji wa Kitumbatu, lakini sauti hiyo hubadilishwa na wazungumzaji wa Kipemba na hutumia sauti [z] badala yake. Sauti [z] ni kikwamizi ghuna cha ufizi.

4.1.11 Tofauti Zinazojitokeza baina ya Sauti [l] na [ly]

Kutokana na data aliyoipata mtafiti kupitia mbinu ya hojaja katika kujibu swali la kwanza, imegundulika kwamba, kuna tofauti ya utamkaji wa sauti [l] baina ya Kipemba na Kitumbatu, ambapo wazungumzaji wa Kipemba hutumia sauti [l] kama itumikavyo katika Kiswahili Sanifu, lakini wazungumzaji wa Kitumbatu hutumia

sauti [ly]. Mtafiti wa kazi hii amedhihirisha ukweli huo kwenye data na.18 ifuatayo hapo chini:-

18.	KP	KT	KS
	chakula	kyakulya	chakula
	nlandege	mlyandege	mlandege
	nlaji	mlyaji	mlaji
	nlango	mlyango	mlango

Mifano iliyopo hapo juu inabainisha kuwa sauti [l] ambayo ni kitambaza cha ufizi hutumiwa na wazungumzaji wa Kipemba lakini sauti hiyo huchopekwa kiyeyusho [y] na kuwa [ly] inapotumiwa na waongaji wa Kitumbatu. Sauti ya [ly] inayotumika katika lahaja ya Kitumbatu haipatikani katika Kiswahili Sanifu, ila hupatikana kutoka kwa baadhi ya wazungumzaji wa Kipemba wa eneo la kaskazini mashariki ya Kisiwa hicho, hasa hasa wazee wa umri kati ya miaka sitini na kuendelea.

4.1.12 Uchopekaji wa Viyeyusho kati ya Mfuatano wa Irabu

Kupitia mbinu ya ushuhudiaji aliyoitumia mtafiti ili kupata data itakayomsaidia kujibu swali la kwanza, mtafiti amegundua kwamba kuna tofauti ya matumizi ya viyeyusho baina ya Kipemba na Kitumbatu. Wazungumzaji wa Kitumbatu huchopeka viyeyusho katika baadhi ya maneno ambapo wazungumzaji wa Kipemba hawachopeki viyeyusho hivyo, kama mifano na: 19 inavyoonyesha hapo chini:

19.	Kiyeyusho [y]	KP	KT	KS
		kiazi	kiyazi	kiazi
		kiale	kiyale	kiale
		nia	niya	nia
		mbio	mbyo	mbio
		kilio	kiliyo	kilio
		enea	eneya	enea
		tembea	tembeya	tembea

Data hizo zinaonyesha kuwa waongaji wa Kitumbatu huchopeka kiyeyusho [y] katika maneno yenye muunganiko wa irabu [ia], [ea] na [io] ambapo waongaji wa Kipemba hawachopeki kiyeyusho cha aina hiyo. Wao huyatamka maneno ya aina hiyo kama yalivyo katika Kiswahili Sanifu. Hapa tunaona kuwa uchopekaji wa [y] katika Kitumbatu hutokea iwapo irabu ya mbele *i* au *e* imekutana na irabu ya nyuma kati 'o' au irabu ya chini 'a'.

Pia kuna tofauti za matumizi ya kiyeyusho [w] baina ya Kitumbatu na Kipemba. Waongaji wa lahaja ya Kitumbatu hukichopeka kiyeyusho hicho katika maneno yenye mkutano wa irabu mbili, ambapo Wapemba hawafanyi hivyo, kama data na. 20 inavyobainisha.

20.	Kiyeyusho	KP	KT	KS
	[w]	ubao	ubawo	ubao
		ua	uwa	ua
		oa	owa	oa
		mkoa	mkowa	mkoa
		zoezi	zowezi	zoezi

Data iliyo hapa juu, inaonyesha kuwa waongaji wa Kitumbatu hukichopeka kiyeyusho [w] katika maneno yenye irabu unganifu kama vile [ao], [ua], [oa], [oe], n.k ambapo wasemaji wa Kipemba hawakichopeki kiyeyusho hicho. Uchunguzi wa kina katika mifano hapo juu unaonyesha kuwa uchopekaji wa [w] katika Kitumbatu hutokea iwapo irabu ya chini *a* imekutana na irabu ya nyuma *o* au *u* au iwapo irabu ya nyuma *o* au *u* imekutana na irabu ya mbele *i* au *e* pia irabu ya chini *a*. Katika kujiuliza, ni kwa nini katika Kitumbatu kuna uchopekaji wa [y] na [w] katika baadhi

ya maneno yenye mfuatano wa irabu? Tunapata jibu kuwa data na. **19** na data na. **20** hapo juu, zinadhihirisha kuwa uchopekaji wa viyeyusho hufanywa kuzitenganisha irabu. Kwa mantiki hiyo uchopekaji huo katika lugha za Ki-Bantu una uamilifu wa kulinda usilabi.

4.1.13 Tofauti za Mifuatano ya Irabu

Data zinazohusu mfuatano wa irabu zimeonyesha kuwa mifuatano ya irabu baina ya Kipemba na Kitumbatu. Katika Kipemba, inapotokea irabu mbili kufuatana, basi irabu hizo hutamkwa kama zilivyo katika Kiswahili Sanifu. Lakini katika Kitumbatu inapotokea irabu mbili kufuatana, basi irabu ya awali hudondoshwa na kubakia irabu moja kama mifano na. **21** inavyoonyesha.

21. Irabu	KP	KT	KS
i+e > e	wasiende	wasende	wasiende
i+i > i	niingie	ningile	niingie
i+u > u	siuzi	suzu	siuzi
u+o > o	kuoga	koga	kuoga
u+u > u	kuuza	kuza	kuuza
a+e > e	haendi	hendi	haendi
i+o > o	siondoki	sondoko	siondoki

Katika mifano hapo juu, inaonekana kuwa irabu mbili *[ie]*, *[ii]*, *[iu]*, *[ou]*, *[uu]*, *[ia]*, *[ae]* na *[io]* zinapotokea kufuatana katika neno, basi irabu ya awali hudondoshwa katika Kitumbatu. Lakini katika Kipemba irabu hizo hutamkwa kama zilivyo katika Kisanifu. Kuhusu sababu za kwa nini katika mifuatano ya irabu katika **19** na **20** hapo juu kuna uchopekaji wa viyeyusho lakini katika data ya na. **21** hali hii haifanyiki? Tunaona kuwa uchopekaji wa viyeyusho katika data na. **19** na na. **20** hufanyika ndani ya mzizi au shina la neno, lakini katika mfano ulio kwenye data na: **21** udondoshaji wa irabu hutokea baina ya irabu ya kiambishi awali na irabu ya mzizi wa neno. Hata

hivyo, irabu *[ai]* na *[au]* zinapotokea kufuatana katika neno huungana na hutokea tangamano la irabu. Kama data na **22** inavyodhihirisha.

22. Irabu	KP	KT	KS
a+i > e	waite waimbe	wete wembe	waite waimbe
a+u > o	hauzi	hozo	hauzi

Kupitia mifano hiyo, mtafiti amegundua namna mchakato wa mifuatano ya irabu unavyosababisha udondoshaji au uathirianaji wa irabu katika Kitumbatu. Swali linalojitokeza hapo ni kwa nini mfano wa **22** unatofautiana na **19**, **20** na **21**? Tayari tumekwishaeleza tofauti kati ya mifano **19**, **20** na **21** hapo juu. Kwa upande wa mfano wa **22** tunaona kuwa sababu ni kwamba irabu ya chini *a* inapokutana na irabu ya juu mbele *i* au irabu ya juu nyuma *u* katika hali ambapo irabu *a* ni kiambishi awali na irabu *i* au *u* ni irabu ya mzizi wa neno basi irabu hizo huathiriana na kutoa irabu za kati, kama ilivyokwisha dokeza hapo awali. Uchopekaji wa viyeyusho katika mifano **19** na **20** una uamilifu wa kulinda usilabi asilia wa lugha za Ki-Bantu. Aidha, udondoshaji wa irabu katika **21** na uathirianaji wa irabu unganifu kwenye mifano **22** hapo juu ambao hujitokeza katika Kitumbatu una uamilifu huo.

4.1.14 Tofauti za Matumizi ya Mpumuo

Kwa mujibu wa *Kamusi Sanifu ya Isimu na Lugha (KSIL)* (1990:7), mpumuo ni pumzi kali inayojitokeza wakati baadhi ya vitamkwa vinapotamkwa. Katika Kiswahili Sanifu mpumuo hauonyeshwi kama ni sifa muhimu katika lugha hii. Lakini hadi hii leo mpumuo umeshamiri na hujitokeza waziwazi katika utamkaji wa

vitamkwa **p, k, t** na **ch**. Mpumuo hutumiwa na waongeeji wazawa wa Kiswahili wa pwani na waongeeji wa lahaja nyinginezo. Matumizi ya mpumuo ni tofauti nyingine ya kifonolojia baina ya Kitumbatu na Kipemba kama inavyobainishwa hapo chini:

23. KP	KT	Ufafanuzi wa Mifano
k ^h amba	kamba	uzi uliotengenezwa kwa kusokota nyuzi pamoja.
k ^h ata		kata kifuu cha nazi kilichotiwa mpini ili kuchotea maji.
k ^h ata	kat ^h a	kitendo cha kutenganisha kitu.
Ut ^h omvu	utomvu	ute wa mmea unaoganda.
K ^h it ^h u	kit ^h u	chochote kinachoshikika, kuonekana na kuonjeka.

Katika mifano hiyo, mtafiti amegundua kwamba kuna tofauti za matumizi ya mpumuo baina Kitumbatu na Kipemba. Licha ya matumizi tofauti ya mpumuo, maneno ambayo mtafiti ameyabainisha katika mifano hapo juu yana maana sawa baina ya Kipemba na Kitumbatu.

4.2 Uwiano wa Kanuni za Kifonolojia na Kimofolojia baina ya Kipemba na Kitumbatu

Hii ni sehemu ambayo ilijibu swali la pili la utafiti, linalohusu kanuni za kifonolojia na kimofolojia. Baadhi ya maneno ya Kiswahili huundwa na mizizi inyoambatana na viambishi. Viambishi katika lugha hii vinaweza kuwa tangulizi au fuatishi. Sifa hii inakihusu Kiswahili Sanifu pamoja na lahaja nyingine za lugha hii. Katika sura hii, mtafiti anakusudia kujibu swali namba mbili la utafiti linalohusu kanuni za kifonolojia na kimofolojia zinazotawala maumbo ya mofu zilizounda maneno ya Kipemba na Kitumbatu. Aliweza kujibu swali hili, kwa kubainisha uwiano wa viambishi vilivyoambikwa kwenye mizizi ya maneno na kuchunguza uwiano wa

kanuni zilizotawala mabadiliko kutoka miundo ya ndani kwenda miundo ya nje. Kategoria za maneno zitakazozingatiwa ni vitenzi, nomino na vivumishi kwa kuwa kategoria hizi ndizo zinazopokea viambishi kwa wingi kuliko kategoria nyingine za maneno.

4.2.1 Uwiano wa Maumbo ya Vitenzi vya Kipemba na Kitumbatu

Kama zilivyo lugha nyingine za Kibantu, kitenzi cha Kiswahili kina tabia ya kufuatana na viambishi ambavyo huambikwa kabla au baada ya mzizi. Sehemu hii ina lengo la kuangalia uwiano wa viambishi mbalimbali vinavofuatana na vitenzi vya lahaja ya Kipemba na lahaja ya Kitumbatu, ili kukidhi haja ya lengo la pili linalochunguza kanuni za kifonolojia na kimofolojia zinazotawala maumbo ya mofu zilizounda maneno ya Kipemba na Kitumbatu. Viambishi vitakavyoangaliwa na mtafiti katika eneo hili ni viambishi vinavyowakilisha nafsi mbalimbali za mtenda, viambishi vinavyowakilisha nafsi mbalimbali za yambwa na baadhi ya viambishi nyambulishi vya vitenzi. Sura hii pia itajishughulisha na kanuni mbalimbali za kifonolojia na kimofonolojia zinazotawala mabadiliko ya miundo ya ndani na kuunda miundo mipya ya vitenzi pale ambapo viambishi mbali huambikwa kwenye vitenzi vya Kipemba na Kitumbatu.

4.2.2 Uwiano wa Viambishi Vinavyowakilisha Nafsi Mbalimbali za Mtenda

Kwa kutumia mbinu ya mahojiano katika juhudi ya kutafuta data itakayojibu swali la pili, mtafiti aligundua kwamba, kuna tofauti na uwiano kidogo kwenye viambishi awali vya mtenda vya nafsi ya kwanza, ya pili na ya tatu umoja na uwingi baina ya

Kipemba na Kitumbatu, kwenye hali ya uyakinishi na ukanushi. Uwiano na tofauti hizo unaanishwa na jedwali na: 4.4 hapo chini:

Jedwali 4.4: Viambishi vya Nafsi ya Mtenda

Nafsi	UYAKINISHI				UKANUSHI			
	KP		KT		KP		KT	
	U	W	U	W	U	W	U	W
1	n(i)- hi-	tu-	n(i)- ha- he- ho- ny-	tu-	si- se-	ha-	si- se-	ha-
2	u- we- ku-	m(u)- mwe-	ku-	mu-	hu- hwe-	ha-	hu-	ha-
3	a- yu- ka-	wa-	ka-	wa-	ha- ka-	ha-	ha-	ha-

Uwandani (2015)

4.2.2.1 Viambishi vya Mtenda Nafsi 1

Katika mifano iliyobainishwa kwenye jedwali na: 4.4 hapo juu inaonekana kwamba, kiambishi awali cha mtenda nafsi ya kwanza umoja katika Kipemba kina maumbo mawili; {*n(i)-*} na {*hi-*}, ambayo huwakilishwa na maumbo matano katika lahaja ya Kitumbatu. Maumbo ya kitumbatu yanayowakilisha nafsi ya kwanza umoja ni {*n(i)-*}, {*ha-*}, {*he-*}, {*ho-*} na {*ny-*}. Jambo la kuzingatia hapa ni kwamba, kwa kuangalia muundo wa ndani pekee, Kipemba kitakuwa na maumbo mawili yanayowakilisha nafsi ya kwanza umoja, ambayo ni {*n(i)-*} na {*hi-*}, kama yalivyoyaaanishwa na

mtafiti hapo juu. Kitumbatu nacho pia kitakuwa na maumbo mawili ambayo ni *{n(i)-}* na *{ha-}*. Hata hivyo baada ya kanuni mbalimbali za kimofofonolojia kuingilia kati na kutawala mabadiliko kutoka muundo wa ndani kwenda muundo wa nje, maumbo ya Kitumbatu yanayowakilisha nafsi ya kwanza umoja yameongezeka kutoka mawili hadi matano. Umbo *{ha-}* limezaa maumbo mengine mawili ambayo ni *{he-}* na *{ho-}* na umbo *{n(i)}* limezaa umbo jingine ambalo ni umbo *{ny-}*, kadri ya data za jedwali 4.4 linavyoonyesha hapo juu.

Jedwali: 4.5 Mabadiliko ya Maumbo ya Viwakilishi Nafsi ya Kwanza Umoja kutoka Muundo wa Ndani kwenda Muundo wa Nje (Kitumbatu)

<i>Nafsi ya kwanza umoja katika Kitumbatu(M/ndani)</i>	<i>Muundo wa nje</i>	<i>Tafsiri kwa Kiswahili Sanifu</i>
i) Upokuja nievu n(i) koga ii) Upokuja nievu haoga iii) Nievu haimba iv) Niimbi vizuri sana	i) Upokuja nyevu n(i)koga ii) Upokuja nyevu haoga iii) Nyevu hembra iv) Nyimbi vizuri sana	i) na ii) Ulipokuja nilikuwa ni koga iii) nilikuwa nikiimba iv) niliimba vizuri sana.

Umbo *{n(i)-}* limebadilika na kuwa umbo *{ny-}* kupitia kanuni ya kimofofonolojia ya uyeyushaji kama ilivyobainishwa kwenye jedwali 4.5. Sentensi zote nne zilizo ndani ya jedwali na. 4.5 zinahusika na mabadiliko hayo. Umbo *{he-}* lilitokana na kanuni ya mvutano wa irabu ambayo kifonolojia inaweza kuwasilishwa kama *a+i>é* (haimba>hembra). Umbo *{ho-}* lilitokana na kanuni ya udondoshaji, kilichodondoshwa hapa ni irabu ya chini /a/ na kuiacha irabu ya kati nyuma kuchukuwa utawala; *a+ɔ > ɔ* (haoga >hoga). Ifuatayo chini ni mifano ya sentensi inayoonyesha jinsi viambishi vinavyowakilisha nafsi ya kwanza umoja vinavyotumika ndani ya tungo.

25. (a) **KP:** Ulipokuja **n(i)** kioga
KT: Upokuja **nyevu hoga**
KS: Ulipokuja (nilikuwa) **nikioga**

b) **KP:** T^hakuja **hishasoma**
KT: Sakuja **heshasoma**
KS: Nitakuja **nikishasoma**

(c) **KP:** Kannambia **nikawasomese**
KT: Kamanyambia **hawasomeze**
KS: Ameniamba **nikawasomeshe**.

Data iliyopo hapo juu inaonyesha jinsi viambishi nafsi ya kwanza mtenda vinavyojitokeza kwenye vitenzi na vinavyojitofautisha kati ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu.

Katika hali ya ukanushi, kiambishi cha nafsi ya kwanza umoja katika lahaja zote mbili ni *{si-}*, ambacho hujidhihirisha kama *{se-}* baada ya michakato ya Kimofonolojia katika mazingira ya kukutana na kiambishi kinachowakilisha njeo ya wakati uliopita ukanushi *{e}* kama itakavyotolewa mifano katika data 26 hapo chini.

26. a) **KP:** Sisomi kitabucho
KT: Sisomo kitabu chako
KS: Sisomi kitabu chako

b) **KP:** Sesoma kitabucho
KT: Sesoma kitabu chako
KS: Sikusoma kitabu chako

c) **KP:** Sitakisoma kitabucho
KT: Sitakisoma kitabu chako
KS: Sitakisoma kitabu chako

Kama inavyooneka kwenye data na. 26 hapo juu, kanuni ya kimofonolojia iliyobadilisha umbo la ndani *si-* na kuwa umbo la nje *se-* ni kanuni ya udondoshaji. Hili linatokea pale ambapo kiambishi cha nafsi ya kwanza umoja katika hali ya ukanushi kwenye lahaja zote mbili (*si-*), kinapokutana na kiambishi *-e-* kinachowakilisha nje ya wakati uliopita katika hali ya ukanushi. Nafsi ya kwanza uwingi hutumia kiambishi *-tu-* kuwakilisha nafsi hiyo katika hali ya uyakinishi na ukanushi. Katika hali ya ukanushi kiambishi *-tu-* hutanguliwa na kiambishi cha ukanushi *ha-*. Hata hivyo, kiambishi nafsi cha mtenda kinaweza kubadilisha umbo lake na likawa *{tw-}*, kupitia kanuni ya uyeyushaji pale ambapo irabu */u/* inaweza kukutana na irabu nyingine isiyokuwa */u/*. Hali hii inatokea kwenye lahaja zote mbili; Kitumbatu na Kipemba. Angalia sentensi zifuatazo:-

27. KP: tweimba vizuri sana ngomani
 KT: twimbi vizuri sana ngomani
 KS: tuliimba vizuri sana ngomani

Kulingana na jedwali na. 4.4 mtafiti amebaini kuwa, katika Kipemba kiambishi awali cha mtenda nafsi ya kwanza umoja hali ya uyakinishi hujitokeza katika maumbo mawili tofauti; *n(i)-*, *hi-*, wakati ambapo katika Kitumbatu kiambishi awali nafsi ya kwanza umoja huwakilishwa na maumbo mawili pia ambayo ni *n(i)-* na *ha-*. Hata hivyo mabadiliko kutoka muundo wa ndani kwenda muundo wa nje katika Kitumbatu yamezaa maumbo mengine matatu ya nafsi ya kwanza umoja (uyakinishi). Maumbo mapya yaliyozaliwa ni *ny-*, *he-* na *ho-*. Imebainika kwamba, katika lahaja zote mbili; Kipemba na Kitumbatu kiambishi awali cha mtenda nafsi ya kwanza umoja hali ya ukanushi hujitokeza katika maumbo mawili tofauti; umbo *{si-}*

la asili na umbo *{se-}* lillozaliwa baada ya mchakato wa kifonolojia. Kiambishi nafsi kinachowakilisha nafsi ya kwanza uwingi ni *{tu-}* kwenye uyakinishi na ukanushi. Hata hivyo kupitia kanuni ya uyeyushaji, kiambishi hiki huweza kugeuka na kuwa *{tw-}*.

4.2.2.2 Viambishi vya Mtenda Nafsi 2

Utafiti huu pia umeonyesha utofauti katika viambishi awali vya mtenda nafsi ya pili umoja baina ya Kipemba na Kitumbatu inayobainishwa kwenye mifano iliyopo kwenye data 28 hapo chini.

28.	KP	KT	KS
	Utapiga	Kutapiga	Utapiga
	Wepiga	Kupigi	Ulipiga
	Kunpiga	Kumapiga	Umepiga

Mifano iliyopo hapo juu katika data na.28 inadhihirisha kuwa viambishi awali cha nafsi ya pili mtenda kwenye hali ya umoja katika Kipemba ni *{u-}*, *{we-}* na *{ku-}* ambapo katika Kitumbatu kiambishi *{ku-}* pekee huwakilisha nafsi hiyo. Hata hivyo kiambishi *{we-}* kimekuja zaidi kifonolojia, kwa msingi kwamba kiambishi awali *{u-}* kinachowakilisha nafsi ya pili umoja mtenda katika hali ya uyakinishi, kikikutana na kiambishi *{-e-}*, kinachowakilisha njeo ya wakati uliopita, hutokea uyeyushaji, ambapo irabu ya juu nyuma *{u-}*; kiambishi awali kinachowakilisha nafsi ya pili umoja mtenda katika hali ya uyakinishi huyeyuka na kuwa kiyeyusho cha mdomo /w/ na kubadilisha muundo wa ndani kutoka (*u-e-piga*) kwenda muundo wa nje (*wepiga*). Mtafiti amezichukua data zile zile za 28 na kuziweka katika hali ya

ukanushi, ili kuchunguza viambishi vya ukanushi vinavyojibadilisha katika mazingira tofauti tofauti. Lengo likiwa kubaini kanuni zinazotawala mabadiliko hayo kama zipo. Data na. **29** zinabainisha lengo hilo.

29.	KP	KT	KS
	hutapiga	hutapiga	hutapiga
	hwepiga	hwepiga	hukupiga
	hujapiga	hujapiga	hujapiga

Ingawa wanaisimu mbalimbali kama vile Massamba na wenzake (2004) wanakubaliana kwamba kiambishi cha ukanushi katika nafsi ya pili umoja ni *{ha-}*, lahaja zote mbili; Kipemba na Kitumbatu, hutumia miundo ya nje *{hu-}* na *{hwe-}* kwa sababu ya kanuni ya udondoshaji na uyeyushaji inayotawala mchakato wa kimabadiliko kutoka muundo wa ndani kwenda muundo wa nje, kadri ya jedwali na. **4.6** linavyoelekeza.

Jedwali na. 4.6 Mabadiliko ya kiambishi cha ukanushi {-ha-} au {-hwe-}

<i>Lahaja</i>	<i>M/ndani</i>	<i>M/nje</i>
Kipemba	ha-u-tapiga ha-u-e-piga ha-u-ja-piga	hutapiga hwepiga hujapiga
Kitumbatu	ha-u-tapiga ha-u-e-piga ha-u-ja-piga	hutapiga hwepiga hujapiga
Kiswahili Sanifu	ha-u-tapiga ha-u-ku-piga ha-u-ja-piga	hautapiga haukupiga haujapiga

Kwa kurejelea jedwali na. **4.6** tumebaini kwamba, katika lahaja zote mbili, Kipemba na Kitumbatu, kwenye neno la kwanza na la tatu, lililo kwenye jedwali hapo juu, kanuni ya udondoshaji imetumika kubadilisha muundo wa ndani kwenda muundo wa

nje. Kwa muktadha huo maneno (*ha-u-tapig*, *ha-u-ja-piga*), yaliyo katika hali ya muundo wa ndani hubadilika na kwenda kwenye muundo wa nje (*hutapiga*, *hujapiga*). Kilichodondoka hapa ni irabu ya chini /a/; irabu ya kiambishi cha ukanushi *ha-*. Kwenye neno la pili, kanuni mbili kwa pamoja zilitawala mchakato wa mabadiliko kutoka muundo wa ndani kwenda kwenye muundo wa nje. Kanuni ya kwanza ni ya udondoshaji na ya pili ni ya uyeyushaji. Kwa muktadha huo neno (*ha-u-e-piga*) lililo katika hali ya muundo wa ndani hubadilika na kwenda kwenye muundo wa nje (*hwepiga*). Kanuni ya udondoshaji hutangulia na kubadilisha umbo (*ha-u-e-piga*) kuwa umbo (*hu-e-piga*). Mchakato wa udondoshaji hufatiwa na mchakato wa uyeyushaji, ambapo umbo la ndani (*hu-e-piga*) hugeuka na kujenga umbo la nje (*hwepiga*). Kiambishi nafsi cha mtenda katika nafsi ya pili uwingi huwakilishwa na maumbo {*m(u)-,mwe-*} katika Kipemba na umbo *m(u)-* pekee katika Kitumbatu. Umbo {*ha-*} huwakilisha nafsi hiyo katika hali ya ukanushi. Umbo {*mu-*} ni la asili, ilhali umbo {*mwe-*} ni la kifonolojia zaidi. Umbo hili limetokana na kanuni ya uyeyushaji iliyolibadilisha umbo la kitenzi {*ha- mu-e-piga*} hadi umbo la nje {*hamwepiga*}. Kilichoyeyuka ni irabu /u/, ambayo ni irabu ya kiambishi awali {*mu-*} kinachowakilisha nafsi ya pili uwingi. Uyeyushaji huu unatokana na mkutano wa irabu /e-/ kwenye mpaka wa mofu.

Kwa ujumla, maelezo, ufafanuzi na mifano iliyotolewa, inaonyesha kwamba nafsi ya pili umoja katika hali ya uyakinishi huwakilishwa na maumbo {*u-*}, {*we-*} na {*ku-*} katika Kipemba na umbo moja {*ku-*} katika Kitumbatu. Maumbo yanayowakilisha nafsi hiyo katika Kipemba ni {*u-*}, {*we-*} na {*ku-*}, ambapo mawili ni ya asili na moja linatokana na mchakato wa kifonolojia. Umbo linalowakilisha nafsi hii katika

Kitumbatu ni **{ku-}**. Katika hali ya ukanushi nafsi hii huwakilishwa na umbo **{ha-}** katika lahaja zote mbili lakini kutokana na kanuni ya uyeyushaji na udondoshaji, kiambishi hiki, huathirika na kuwa kiambishi **{hu-}** au **{hwe-}**.

4.2.2.3 Viambishi vya Mtenda Nafsi 3

kuna tofauti iliyodhahiri kati ya viambishi vya mtenda nafsi ya tatu umoja baina ya Kipemba na Kitumbatu. Tofauti hizo zinabainika katika mifano kama ifuatavyo hapo chini:-

30.	KP	KT	KS
	acheka	kanacheka	anacheka
	yuacheka	kanacheka	anacheka
	kancheka	kamacheka	amecheka
	echeka	kacheke	alicheka

Data 30 hapo juu inaonyesha hali ya uyakinishi katika kuwakilisha nafsi ya tatu umoja. Kuhusu nafsi ya tatu umoja kwenye ukanushi mambo yanakuwa kama ifuatavyo hapo chini:

31.	KP	KT	KS
	hacheki	ha nacheka	hacheki
	hajacheka	hajacheka	hajacheka
	hecheka	hecheka	hakucheka

Katika mifano hiyo tunaona kuwa viambishi vya mtenda nafsi ya tatu umoja uyakinishi katika Kipemba ni **a-**, **yu-**, **ka-** na **e-** na katika Kitumbatu ni **ka-**. Katika hali ya ukanushi, lahaja ya Kipemba hutumia kiambishi **ha-** na **he-** kuwakilisha mofu ya ukanushi katika nafsi ya tatu mtenda, wakati Kitumbatu katika nafsi hiyo huwakilishwa na Kiambishi **ha-** peke yake.

4.3 Uwiano wa maana za msamiati baina ya Kipemba na Kitumbatu

Katika sehemu hii, mtafiti anajibu swali la tatu na amewasilisha mlingano na tofauti za maana zinazojitokeza baina ya maneno ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu. Kategoria zilizohusika na uchambuzi huo ni vitenzi, nomino, vivumishi na viwakilishi. Katika vitenzi, mtafiti ameyaangalia maumbo ya aina tatu; yale yenye kuwakilisha maana moja, umbo moja lenye maana fulani kwenye Kipemba lakini lenye kuibua maana nyingine kwenye Kitumbatu pamoja na maumbo yenye maana moja yaliyolingana kwa kila kitu isipokuwa kwa sauti moja tu. Maana ya maumbo hayo katika lahaja ya Kitumbatu na Kipemba ni sawa. Mtafiti amejadili kwa kina uwiano katika nomino na kuonyesha baadhi ya maumbo ya nomino yanayotofautiana baina ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu yenye kuwakilisha dhana ya aina moja. Kuna maumbo ya nomino yanawakilisha dhana tofauti miongoni mwa lahaja mbili hizi. Kuna maumbo yaliyopishana kwa sauti moja au mbili, lakini yanawasilisha dhana hiyohiyo moja. Mtafiti pia amejaribu kujadili vikoa vya maana vinavyojitokeza katika nomino mbalimbali. Uwiano wa vitenzi vinavyoakisi shughuli mbalimbali pia vimejadiliwa hapa kwenye eneo hili la vikoa vya maana. Mwisho alijadili uwiano uliopo baina ya baadhi ya viwakilishi na baadhi ya vivumishi. Data zilizochambua lengo la tatu zilikusanywa kwa njia ya mahojiano.

4.3.1 Uwiano wa Maumbo ya Vitenzi baina ya Lahaja ya Kipemba na Kitumbatu

Mtafiti ameugawanya Uwiano wa vitenzi katika eneo hili, katika maeneo matatu. Mosi vitenzi vya Kipemba ambavyo vimetofautiana kimaumbo na vile vya

Kitumbatu, lakini vinawakilisha maana ya aina moja; maumbo tofauti, maana sawa. Pili, vitenzi ambavyo vinatumia umbo moja ndani ya Kipemba na Kitumbatu, lakini Kipemba kinawakilisha dhana moja, inayotofautiana kabisa na dhana inayowasilishwa na lahaja ya Kitumbatu. Tatu, vitenzi vinavyolingana kimaumbo na maana kwenye Kipemba na Kitumbatu ambapo sauti zao zote ni sawa kwenye maumbo isipokwa sauti moja tu.

4.3.1.1 Uwiano wa Vitenzi Vinavyotofautiana Kimaumbo na Kulingana Kimaana

Kuna vitenzi ambavyo hutofautiana kimaumbo kati ya Kipemba na Kitumbatu. Hata hivyo, maana inayowasilishwa na Kipemba, ndiyo hiyo hiyo inayowasilishwa na Kitumbatu. Vitenzi vya aina hiyo na mifano yake, vimebainishwa na mtafiti katika data **32** haopo chini:

32. KP	KT	KS
potea	aga	potea
kwama	angasa	fukuza
toa	avya	toa
geuka	biruka	geuka
chanyawa	chavuka	tawanya
shuka	cheleya	shuka
tupa	gea	tupa
kojoa	bauyu	bauyu
fua	chachata	fua
poma	cheteya	puma

Kwa ufupi, data iliyoainishwa hapo juu inaonyesha kwamba maumbo kadhaa ya vitenzi vya Kipemba yanatofautiana na maumbo ya vitenzi vya Kitumbatu. Maumbo

hayo pamoja na kutofautiana kwao, huwa yanawasilisha dhana moja tu. Mifano zaidi ya vitenzi vya aina hii na ufafanuzi wake inapatikana kwenye kiambatanisho **iv**.

4.3.1.2 Uwiano wa Vitenzi Vinavyolingana Kimaumbo na Kutofautiana Kimaana

Kuna baadhi ya vitenzi ambavyo maumbo yao ni sawa, lakini maana zake katika lahaja ya Kipemba, hazilingani na maana zake katika lahaja ya Kitumbatu. Mifano inabainishwa na jedwali **4.7** hapo chini:-

Jedwali 4.7 Umbo Moja lenye Kuwasilisha Dhana Tofauti katika Lahaja za Kipemba na Kitumbatu

Umbo la neno	Maana	
	KP	KT
teta	gomba	senganya
bisha	tania	pinga
zinga	tafuta	zuia
enza	fuata	tafuta
charaza	andika	piga kwa kutumia fimbo
tema	fyeka pori	toa kitu mdomoni
chachata	kata vitu katika vipande vidogo vidogo	fua nguo
dengua	popoa matunda kutoka kwenye mti	vaa kofia ya baraghashi kwa mbwembwe
changa	pasua ukuni kwa shoka au panga	Shirikiana na wengine katika kutoa msaada
pinga	kamata kitu kwa nguvu	Kataa jambo
zuga	babaisha	kimbia
kwama	kimbia	fuata
chelea	teremka	ingia hofu

Uwandani (2015)

Data zilizopo hapo juu, zinadhihirisha uwepo wa maumbo ya vitenzi yanayolingana katika lahaja ya Kipemba na Kitumbatu, lakini hata hivyo yanawakilisha dhana zinazotofautiana miongoni mwa lahaja mbili hizo. Aina ya vitenzi vilivyohusika

katika kundi hili ni vile ambavyo katika Kipemba vina maana zinazoakisi hali ya uchanya wa kimatendo, wakati katika Kitumbatu vinaonyesha uhasi.

4.3.1.3 Uwiano wa Vitenzi Vinavyolingana Kimaana na Kutofautiana Kimuundo kwa Baadhi ya Sauti

Kuna baadhi ya maumbo ya vitenzi ambayo hutumika katika lahaja zote mbili. Tofauti yao inajitokeza kwenye maumbo. Kila kitu kinalingana kwenye maumbo hayo, isipokuwa sauti moja au mbili. Mifano ya maumbo hayo ni kama yanavyoonekana katika jedwali na: **4.8** hapo chini:-

Jedwali 4.8 Vitenzi Vinavyowiana Kimaana na Kutofautiana kwa Sauti Moja au Mbili kwenye Maumbo yake

Kipemba	Kitumbatu	Maana kwa Kiswahili Sanifu
wacha kt	acha kt	wacha
sambaza kt	ambaza kt	sambaza
pinda kt	binda kt	pinda
chamia kt	hamiya kt	hamia
changa kt	chanja kt	chanja
chupia kt	chapia kt	chupia
chombeza kt	chembeza kt	chombeza
chelewa kt	cherewa kt	chelewa
chonyota kt	chochota kt	chonyota
sogea kt	chogea kt	sogea
sogeza kt	chogeza kt	sogeza
ng'aakt	ng'ara kt	ng'aa
fagia kt	fyagia kt	fagia
soma kt	fyoma kt	soma
fyonza kt	fyonja kt	fyonza
guna kt	guta kt	guna
pa kt	ka kt	pa
kanza kt	kanga kt	kanza
kosha kt	kosa kt	kosha
regea kt	legea kt	regea
rembea kt	lembeakt	rembea
rembua kt	lembua kt	rembua
lembusha kt	rembusha kt	rembusha
la kt	lya kt	la
nyooka kt	nyoroka kt	nyooka
pangusa kt	pakusa kt	pangusa
banja kt	panja kt	banja
peleka kt	pilika kt	peleka
puma kt	poma kt	puma
sawijika kt	sawiyika kt	sajiwika
takasa kt	takasha kt	takasa
tikisa kt	tikisha kt	tikisa
tundika kt	tungika kt	tundika
visha kt	vika kt	visha
zaa kt	vyaa kt	zaa
zaana kt	vyaana kt	zaana

zalisha kt	vyalisha kt	zalisha
zingira kt	zingia kt	zingia

Chanzo: Uwandani (2015)

Data iliyopo hapo juu, inaonyesha kwamba, yapo maumbo ya vitenzi yanayolingana kwa kila kitu kwenye lahaja ya Kipemba na Kitumbatu, tofauti yao ni sauti moja au mbili tu. Maumbo hayo maana zake ni sawa. Maana za maneno haya yanalingana kwenye lahaja zote mbili. Tofauti ya viunda maumbo iliyojitokeza inajitokeza katika sura mbalimbali. Yapo maneno yametofautiana kwa kutumia mbinu ya mtoano wa jozi milingano finyu katika fonimu za konsonanti na nyingine zimetoana irabu kwa irabu.

4.3.1.4 Uwiano wa Nomino Zinazotofautiana Kimaumbo na Kulingana Kimaana

Kuna nomino ambazo hutofautiana kimaumbo kati ya Kipemba na Kitumbatu. Hata hivyo, maana inayowasilishwa na Kipemba, ndiyo hiyo inayowasilishwa na Kitumbatu. Nomino za aina hiyo na mifano yake, zimebainishwa na mtafiti katika jedwali **4.9** hapo chini:-

Jedwali 4.9 Uwiano wa Nomino zenye Maumbo Tofauti, Zinazowasilisha Dhanna ya Aina Moja

Kipemba	Kitumbatu	Maana kwa Kiswahili Sanifu
athari nm [i-/zi-]	asari nm [i-/zi-]	athari
bangili nm [i-/zi-]	bangiri nm [i-/zi-]	bangili
belungi nm ma-[li-/ya-]	bulungi nm ma-[li-/ya-]	belungi
bendera nm [i-/zi-]	bembera nm [i-/zi-]	bendera
bupuu nm ma-[li-/ya-]	bupuru nm ma-[li-/ya-]	bupuu
daa nm [a-/wa-]	dale nm [a-/wa-]	daa
dago nm ma-[li-/ya-]	yago nm ma-[li-/ya-]	dago
dharuba nm [i-/zi-]	zaruba nm [i-/zi-]	dharuba
fedhamn [i-/zi-]	feza mn[i-/zi-]	fedha
fuu mn[li-/ya-]	furu mn[li-/ya-]	fuu
jiza nm vi-[ki-/vi-]	giza/kiza nm vi-[ki-/vi-]	jiza
junia nm ma-[li-/ya-]	junia nm ma-[li-/ya-]	junia
bwanda nm ma-[li-/ya-]	gwanda nm ma-[li-/ya-]	gwanda
hadithi nm [i-/zi-]	hadisi nm [i-/zi-]	hadithi
herufi [i-/zi-]	harufu [i-/zi-]	sauti
jani mn[li-/ya-]	gani mn[li-/ya-]	jani
jicho nm ma-[li-/ya-]	dicho nm ma-/mi [li-/y]	jicho
jino nm ma-[li-/ya-]	gino nm ma-[li-/ya-]	jino
kisogo nm vi-[kii-/vi-]	kichogo nm vi-[ki-/vi-]	kisogo
kisamvu nm [ki-]	kisambu nm[ki-]	kisamvu
korongo nm [a-/wa-]	kohongo [a-/wa-]	korongo
kondoo nm [a-/wa-]	kondoro nm [a-/wa-]	kondoo
k^hokwa nm ma-[li-/ya-]	kongwa nm ma-[li-/ya-]	k ^h okwa
koogwe nm [a-/wa-]	korogwe nm [a-/wa-]	korogwe
magharibi nm [i-]	mangaribi nm [i-]	magharibi
mbaazi nm [i-/zi-]	mbarazi nm [i-/zi-]	mbaazi
mbinu nm [i-/zi-]	mbina nm [i-/zi-]	mbinu
mpole mn wa- [a-/wa-]	mbole mn wa- [a-/wa-]	mbole
mchege	mchaga	mchelema
mkonywe nm mi- [u-/i-]	mkonyo nm mi [u-/i-]	mkonyo
mlango nm mi- [u-/i-]	mlyango nm mi [a-/wa-]	mlango
moshi nm [u/-]	mosi nm [u-/i-]	moshi
mpishi mn wa- [a-/wa-]	mpisi mn wa- [a-/wa-]	mpishi
mzazi mn wa- [a-/wa-]	mvyazi mn wa- [a-/wa-]	mzazi
nyalio nm [i-/zi-]	ngalio nm [i-/zi-]	nyalio
nguruwe mn [a-/wa-]	nguyuwe mn [a-/wa-]	nguruwe
njiwa mn [a-/wa-]	njuwa mn [a-/wa-]	njiwa
nyuki mn [a-/wa-]	nyoki mn [a-/wa-]	nyuki

pandikizi nm ma-[li-/ya-]	pandigizi nm ma-[li-/ya-]	pandikizi
shingo nm [i-/zi-]	singo nm [i-/zi-]	shingo

Kwa ufupi, data aliyoibainisha mtafiti hapo juu inadhihirisha ukweli ya kwamba, maumbo kadhaa ya nomino za Kipemba yanatofautiana na maumbo ya nomino za Kitumbatu. Maumbo hayo pamoja na kutofautiana kwao, huwa yanawasilisha dhana ya aina moja tu. Tofauti inajitokeza ni ya mtoano wa fonimu za konsonanti kwa upande mmoja na za irabu kwa upande wa pili. Katika eneo hili Kipemba kinaonekana kuwa kufanana zaidi kuliko Kitumbatu.

4.3.1.5 Uwiano wa Nomino Zinazolingana Kimaumbo na Kutofautiana Kimaana

Kuna baadhi ya maneno maumbo yao ni sawa, lakini maana yake katika lahaja ya Kipemba, hailingani na maana yake katika lahaja ya Kitumbatu. Mifano wa maumbo ya aina hiyo, ipo kwenye jedwali na. **4.10**

Jedwali na. 4.10 Uwiano wa Nomino Zinazolingana Kimaumbo na Kutofautiana Kimaana

<i>Umbo la neno</i>	<i>Maana</i>	
	<i>KP</i>	<i>KT</i>
<i>kisugudi</i>	<i>kiweko cha mkono</i>	<i>kisigino cha mguu</i>
<i>kibunju</i>	<i>kijana wa kiume</i>	<i>kidimbwi cha maji</i>
<i>jimbi</i>	<i>mayugwa</i>	<i>jogoo</i>
<i>mpole</i>	<i>mwendawazimu</i>	<i>mtaratibu na mtulivu</i>
<i>chepe</i>	<i>muhuni</i>	<i>tambara bovu</i>
<i>k^honde</i>	<i>k^hokwa</i>	<i>shamba</i>

Chanzo: Uwandani (2015)

Maumbo yaliyopo hapo juu yanatumika katika lahaja zote mbili, ila yanaibua dhana au maana tofauti miongoni mwa lahaja za Kipemba na Kitumbatu. Maana za

Kipemba zinakaribiana na zile za Kiswahili Sanifu na zile za Kitumbatu zimejitenga kwa kiasi kikubwa na zile za Kiswahili Sanifu.

4.3.1.6 Uwiano katika Vikoa vya Maana

Wataalamu walioongelea dhana ya vikoa vya maana ni pamoja na Palmer (1981), Habwe na Karanja (2004) na wanaleksikografia walioandika TUKI (2004). Wataalamu hawa wote kwa pamoja wana maoni kwamba, vikoa vya maana ni utaratibu wa kuyapanga maneno yanayohusiana kimaana katika kundi moja. Hapa mtafiti amebainisha vikoa saba vya maana ambavyo ni viungo vya mwili, vifaa vya nyumbani, majina ya maradhi, matibabu, majina ya wadudu, maumbile na uhusiano wa kifamilia na ndoa kwa upande wa nomino. Kwa upande wa vitenzi, mtafiti ameyaweka kwenye vikoa vya maana maumbo yanayowakilisha vitenzi vya mjongo, vitenzi vinavyohusiana na mapishi na vitenzi vinavyohusiana na furaha na uchangamfu.

4.3.1.7 Uwiano katika Vikoa vya Maana Zinazohusu Nomino

Mtafiti amechambua uwiano wa vikoa vya maana uliopo kwenye maeneo saba. Maeneo hayo ni pamoja na nomino zinazohusiana na viungo vya mwili, vifaa vya nyumbani, majina ya maradhi, maumbile, uhusiano wa kifamilia na ndoa.

i) Viungo vya Mwili

Kwa kawaida Kitumbatu na Kipemba kina maumbo yanayolingana katika kurejelea viungo vya mwili wa mwanaadamu. Hata hivyo vipo baadhi ya viungo vinawakilishwa na maumbo yanayotofautiana baina ya lahaja hizi mbili. Maumbo ya

aina hiyo yamegawanyika makundi mawili. Kundi la kwanza ni la maumbo yaliyo sawa sawa, lakini yameachana kwenye sauti moja au mbili, kundi la pili ni maumbo tofauti yanayowakilisha kiungo hicho hicho.

i) Kwa upande wa maumbo yanayowakilisha kiungo cha aina moja kati ya Kipemba na Kitumbatu, huku yakiachana kwenye baadhi ya sauti mtafiti ameyaaainisha katika data na. **33** hapo chini.

33.	KP	KT	KS
	Kisogo	kichogo	kisogo
	Nywele	nywili	nywele
	Shingo	singo	shingo
	Jino/zino	gino	jino
	Jicho/zicho	dicho	jicho
	ngongo	nyongo	mgongo
	kiyuno	kibuno	kiyuno
	mdomo	muyomo	mdomo
	sikio	shikiyo	sikio

Maumbo yalipo hapo juu yanaonyesha kwamba, kuna maumbo yanayowakilisha viungo fulani katika Kipemba na Kitumbatu, lakini yametofautiana katika sauti moja au mbili.

ii) Kwa upande mwingine Kitumbatu na Kipemba kina maumbo yanayotofautiana, lakini yanarejelea kiungo kimoja tu cha mwanadamu, kama yalivyoainishwa na mtafiti kwenye data na. **34** hapo chini.

34.	KP	KT	KS
	kitovu	tungu	kitovu
	shavu	utama	shavu
	uti wa ngongo	utigili	uti wa mgongo
	ukucha	ufuyu	ukuche
	goti	futi	goti

kisigino	kigunguli	kisigino
sini	ufizi	ufizi
kiga	paja	paja
fupa	guba	fupa
damu	mchinja	damu

Data ya hapo juu inaonyesha kwamba, kuna maumbo ya nomino yanayotofautiana kati ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu, lakini maumbo hayo yanawakilisha kiungo cha namna moja. Data **33** na data **34** zinaonyesha kwamba msamiati wa Kipemba kwenye eneo hili umelingana sana na ule wa Kiswahili Sanifu, wakati ule wa Kitumbatu umeachana kwa kiasi kikubwa na Kiswahili Sanifu.

iii) Vifaa vya Nyumbani

Kuna tofauti za maumbo ya msamiati utumikao kutaja majina ya baadhi ya vifaa vya nyumbani baina ya Kipemba na Kitumbatu, kama inavyoorodheshwa kwenye data **35** hapo chini.

35.	KP	KT	KS
	sufuria	dishi	sufuria
	sinia	senti	sinia
	kibia	mkungu	mkungu
	besi	beseni	beseni

Katika mifano hiyo tunaona kuwa kuna tofauti za msamiati baina ya Kipemba na Kitumbatu katika kutaja majina ya vyombo vya nyumbani. Licha ya maumbo ya maneno hayo kutofautiana kimaumbo bado yanabaki kuwa na maana sawa au iliyokaribiana.

iv) Majina ya Wadudu

Pia, kuna tofauti za maumbo ya msamiati utumikao kutaja majina ya baadhi ya wadudu baina ya Kipemba na Kitumbatu. Mtafiti ameorodhesha mifano ifuatayo:-

	KP	KT	KS
3.6	pepe uviuvi kurukufu nyange kyavi k ^h oa uchi ukukwi nzige	mende kimalele bangawi uzi wa bui kiwavi debwa nyoka ukuti nyembure	mende kinyonga kipepeo hariri kiwavi konokono nyoka kijani nzige

Mifano hiyo inadhihirisha kuwa kuna tofauti za msamiati baina ya Kipemba na Kitumbatu katika kutaja majina ya wadudu, lakini pamoja na maumbo ya maneno kutofautiana, maneno hayo yana maana sawa au zilizokaribiana.

v) Majina ya Maumbile na Mazingira

Kuna tofauti za maumbo ya msamiati utumikao kutaja majina ya baadhi ya maumbile na mazingira baina ya Kipemba na Kitumbatu. Tuangalie mifano ifuatayo:

37.	KP bahari wingu mwinuko chuguu	KT pwaa mvunde gongo duta	KS bahari wingu mwinuko chuguu
------------	---	--	---

Mifano hiyo inabainisha tofauti za msamiati utumikao kutaja majina ya maumbile na mazingira baina ya Kipemba na Kitumbatu.

vi) Majina ya Uhusiano wa Kiuzawa au Ndoa

Katika eneo hili mtafiti amechambua maumbo ya msamiati utumikao kutaja majina ya baadhi ya uhusiano wa kiuzawa na ndoa baina ya Kipemba na Kitumbatu.

Tuangalie mifano ifuatayo:

38.	KP	KT	KS
	ami	ba(ba) mdogo	ami/baba mdogo
	balahau	bamkwe	mkwe
	lahau	hayu	mjomba
	mke wa mjomba	mkazahayu	mkwe
	mramu	muyamu	shemeji

Kutokana na mifano hiyo ni dhahiri kwamba kuna tofauti za msamiati utumikao kutaja majina ya uhusiano wa watu baina ya Kipemba na na Kitumbatu.

4.3.1.8 Uwiano katika Vikoa vya Maana Zinazohusu Vitenzi

Mtafiti amechambua uwiano wa vikoa vya maana uliopo kwenye baadhi ya vitenzi.

Mtafiti ameviangalia vitenzi tofauti tofauti vilivyo katika mfumo huo wa vikoa vya naana, vinavyohusiana na matibabu ya magonjwa, mapishi na vitenzi vinavyoonyesha hali ya furaha na uchangamfu.

a) Matibabu na Huduma za Mgonjwa

Kuna tofauti za maumbo ya msamiati utumikao kutaja matibabu baina ya Kipemba na Kitumbatu, Mifano na.39 inabainisha tofauti hizo:

39.	KP	KT	KS
	uguza	alisa	uguza
	besa	poa	poa
	tibu	ganga	tibu
	umika	chuku	chuku

Mifano hiyo inadhihirisha kuwa kuna tofauti za msamiati baina ya Kipemba na Kitumbatu katika kutaja maneno yanayohusu huduma za mgonjwa na matibabu. Lakini, pamoja na maumbo ya maneno kutofautiana, maneno hayo yana maana sawa au zilizokaribiana.

b) Vitenzi vya Mjongeo

Upo pia utofauti mkubwa wa kimaumbo kwenye vitenzi vya mjongeo kati ya Kipemba na Kitumbatu. Ingawa maumbo hayo huwa yanawasilisha maana zinzofanana au kukaribiana, kama data 40 inavyotambulisha.

40.	KP	KT	KS
	kimbia	sumka	kimbia
	kimbiza	sumsa	kimbiza
	tokea	yawiya	tokea
	toka	yawa	toka
	ondoka	uka	ondoka
	panda	kwea	panda
	shuka	chelea	shuka
	tembea	enenda	tembea
	sukuma	suta	sukuma

Data iliyopo hapo juu inadhihirisha kwamba, kuna tofauti kubwa ya kimaumbo kati ya Kipemba na Kitumbatu. Mbali ya maumbo yaliyoainishwa hapo juu kutofautiana lakini yote yanawasilisha dhana moja au inayokaribiana.

c) Shughuli za Mapishi

Mtafiti amegunduwa tofauti katika vitenzi vichache vinavyohusiana na mambo ya mapishi. Vitenzi hivyo ameviorodhesha kwenye data na. 41 hapo chini.

41.	KP	KT	KS
	chemsha	pwaza	chemsha
	chemka	pwaga	chemka
	teleka	njika	teleka

Data iliyopo hapo juu inaonyesha kwamba katika shughuli za mapishi kuna tofauti ya maumbo ya vitenzi vinavyohusika na kada hiyo.

d) Furaha na Uchangamfu

Katika uchunguzi wa kina wa data unaonyesha kwamba, kuna tofauti ya kimaumbo kweye baadhi ya vitenzi vinavyoonyesha furaha kama inavyodhihirishwa na data na. 42

42.	KP	KT	K/S
	tabasamu	funafuna	tabasamu
	kenua	kenya	kenua
	changamka	kangaramka	kachangamka

Data hiyo hapo juu, inaonyesha kwamba, kuna tofauti kati ya Kipemba na Kitumbatu katika baadhi ya vitenzi vinavyowakilisha hali inayoonyesha furaha.

4.3.1.9 Uwiano katika Vivumishi kati ya Lahaja ya Kipemba na Kitumbatu

Kuna tofauti katika maumbo yatumikayo kama vivumishi kati ya Kipemba na Kitumbatu. Mtafiti katika eneo hili, amejaribu kuchambua tofauti na mlingano uliopo baina ya Kipemba na Kitumbatu, kwenye vivumishi vimilikishi, vivumishi vya msisitizo.

a) Vivumishi Vimilikishi

Kuna tofauti kubwa ya vivumishi vimilikishi baina ya lahaja ya Kipemba na ile ya Kitumbatu. Ingawa lahaja ya Kipemba inalingana na lahaja ya Kitumbatu kwenye kivumishi kimilikishi cha nafsi ya kwanza, inaonesha tofauti katika kivumishi kimilikishi cha nafsi ya pili na ya tatu. Wakati Kitumbatu kinatumia neno zima la umilikishi kuizungumzia nomino inayovumishwa, Kipemba kwa upande wake

hudondosha baadhi ya vijenzi vya kimilikishi hivyo kwa kanuni ya udondoshaji. Sehemu ya neno litumikalo kama kimilikishi iliyobaki baada ya udondoshaji huambikwa mwishoni mwa nomino inayovumishwa na kuifanya nomino hiyo pamoja na kijischemu kilichoambikwa kuonekana kama neno moja. Tofauti za vivumishi vimilikishi katika utafiti huu vimewekwa kwa mfuatano wa ngeli kama zinavyoonekana katika jedwali 4.11

Jedwali: 4.11 Vivumishi Milikishi Vinavyowakilisha Nafsi zote Tatu

Ngeli		Kipemba			Kitumbatu		
		N1	N2	N3	N1	N2	N3
1/2	U	wangu	-wo	-we	wangu	wako	wake
	W	wangu	-wo	-we	wangu	wako	wake
2/3	U	wangu	-wo	-we	wangu	wako	wake
	W	yangu	-yo	-ye	yangu	yako	yake
5/6	U	langu	-lo	-le	lyangu	lyako	lyake
	W	yangu	-yo	-ye	yangu	yako	yake
7/8	U	changu	-cho	-che	changu	chako	chake
	W	vyangu	-vyo	-vye	vyangu	vyako	vyake
9/10	U	yangu	-yo	-ye	yangu	yako	yake
	W	zangu	-zo	-ze	zangu	zako	zake
11/12	U	wangu	-wo	-we	wangu	wako	wake
	W	zangu	-zo	-ze	zangu	zako	zake
13/14	U	wangu	-wo	-we	wangu	wako	wake
	W	yangu	-yo	-ye	yangu	yako	yake
15	U	pangu	-po	-pe	pangu	pako	pake
16	U	kwangu	-ko	-kwe	kwangu	kwako	kwake
17	U	mwangu	-mo	-mwe	mwangu	mwako	mwake
18	U	kwangu	-ko	-kwe	kwangu	kwako	kwake

Chanzo: Uwandani (2015)

Hapo chini tutaonyesha mifano ya tungo zinzonyesha uwiano wa kimatumizi wa vivumishi vimilikishi baina ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu.

i) Vimilikishi vya Nafsi 1

Hakuna tofauti za aina yoyote katika vivumishi vimilikishi kwenye nafsi ya kwanza umoja na wingi baina ya Kipemba na Kitumbatu. Haya yatabainishwa kwenye jadwali **4.12** hapo chini.

Jedwali : 4.12 Vivumishi Vimilikisha vya Nafsi ya Kwanza

Ngeli	Kipemba		Kitumbatu	
	U	W	W	W
1/2	nzee wangu	wazee wangu	mzee wangu	wazee wangu
3/4	nti wangu	miti yangu	mti wangu	miti yangu
5/6	jiwe langu	mawe yangu	jibwe lyangu	mabwe yangu
7/8	kiti kyangu	viti vyangu	kiti changu	viti vyangu
9/10	nguo yangu	nguo zangu	nguo yangu	nguo zangu
11/12	uzi wangu	nyuzi zangu	uzi wangu	nyuzi zangu
13/14	ugonjwa wangu	magonjwa yangu	ugonjwa wangu	magonjwa yangu
15	kucheza kwangu	-	-	kucheza kwangu
16	pahali pangu	mwahali mwangu	pahali pangu	mwahali mwangu
17	nyumbani mwangu	nyumbani mwangu	nyumbani mwangu	nyumbani mwangu
18	kwahali kwangu	kwahali kwangu	kwahali kwangu	kwahali kwangu

Chanzo: Uwandani (2015)

Data ya mtafiti hapo juu inaonesha kwamba hakuna tofauti yoyote kwenye vivumishi vimilikishi vya nafsi ya kwanza katika hali ya umoja na wingi baina ya Kipemba na Kitumbatu.

ii) Vivumishi Vimilikishi vya Nafsi 2

Kwa upande wa vivumishi vimilikishi vya nafsi ya pili umoja na wingi, kunaonekana kuwepo tofauti kubwa baina ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu. Wakati Kitumbatu

kinatumia neno zima la umilikishi kuizungumzia nomino inayovumishwa, Kipemba kwa upande wake, hudondosha baadhi ya vijenzi vya vimilikishi hivyo kwa kutumia kanuni ya udondoshaji kama inavyoonekana kwenye jedwali **4.13**

Jedwali: 4.13 Vivumishi vimilikisha vya nafsi ya pili

Ngeli	Kipemba		Kitumbatu	
	U	W	W	W
1/2	nzeewo	wazeewo	mzee wako	wazee wako
3/4	ntiwo	mitiyo	mjiti wako	mijiti yako
5/6	jiwelo	maweyo	jibwe lyako	mabwe yako
7/8	kitikyo	vitivyo	kiti chako	viti vyako
9/10	nguoyo	nguzo	nguo yako	nguo zako
11/12	uziwo	nyuzizo	uzi wako	nyuzi zako
13/14	ugonjwawo	magonjwayo	ugonjwa wako	magonjwa yako
15	kuchezako	-	kucheza kwako	-
16	pahalipo	mwahalimo	pahali pako	mwahali mwako
17	nyumbanimo	nyumbanimo	nyumbani mwako	nyumbani mwako
18	kwahaliko	kwahaliko	kwahali kwako	kwahali kwako

Chanzo: Uwandani (2015)

iii) Vivumishi Vimilikishi vya Nafsi 3

Kama vivumishi vimilikishi vya nafsi ya tatu umoja na wingi, kunaonekana kuwepo tofauti kubwa baina ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu kwenye vivumishi vimilikishi vya nafsi ya tatu, umoja na wingi. Wakati Kitumbatu kinatumia neno zima la umilikishi wa nafsi ya tatu umoja na wingi kuizungumzia nomino inayovumishwa, Kipemba kwa upande wake, hudondosha baadhi ya vijenzi vya vimilikishi hivyo kwa kutumia kanuni ya udondoshaji kama inavyoonekana kwenye jedwali **4.14**. Ifatayo

hapo chini ni jedwali **4.14** linaloonyesha mifano ya tungo za vivumishi vimilikishi zinavyotofautiana baina ya lahaja za Kipemba na Kitumbatu.

Jedwali: 4.14 Vivumishi Vimilikishi vya Nafsi ya Tatu

Ngeli	Kipemba		Kitumbatu	
	U	W	W	W
1/2	nzeewe	wazeewe	mzee wake	wazee wake
3/4	ntiwe	mitiye	mjiti wake	mijiti yake
5/6	jiwele	maweye	jibwe lyake	mabwe yake
7/8	kitikye	vitivye	kiti chake	viti vyake
9/10	nguoyo	nguzo	nguo yako	nguo zako
11/12	uziwo	nyuzizo	uzi wako	nyuzi zako
13/14	ugonjwawe	magonjwaye	ugonjwa wake	magonjwa yake
15	kuchezakwe	-	kucheza kwake	-
16	pahalipe	mwahalime	pahali pake	mwahali mwake
17	nyumbanimwe	nyumbanimwe	nyumbani mwake	nyumbani mwake
18	kwahalikwe	kwahalikwe	kwahali kwake	kwahali kwake

iv) Kivumishi Kimilikishi –ngwa

Waongaji wa lahaja ya Kipemba hutumia kipashio ‘**–ngwa**’ kubainisha umilikishi kwa mtu ambaye hakuainishwa wazi wazi. Waongaji wa lahaja ya Kitumbatu wao hutumia irabu ya **a-unganifu + watu (a + watu)**. Data **43** hapo chini inaonyesha ukweli huo.

43. (a) KP: Mumengwa

KT: Muyume wa watu

KS: mume wa watu

(b) KM: Mifenesingwa

KT: Mifenesi ya watu

KS: Mifenesi ya watu

(c) KP: Nchumbangwa

KT: mchumba **wa watu**
KS: Mchumba **wa watu**

- (d) **KP:** Ardhingwa
KT: Ardhi **ya watu**
KS: Ardhi **ya watu**

Kwa ujumla tofauti kubwa ya vivumishi vimilikishi vya nomino baina ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu, inajidhirisha katika nafsi ya pili na ya tatu kwenye maumbo ya umoja na wingi. Umilikishi wa mtu asiye bainishwa pia unaonyesha tofauti baina ya lahaja mbili hizi.

v) Vivumishi vya Idadi isiyo Dhahiri

Vivumishi vya idadi isiyo dhahiri huundwa na mizizi *-ingi, -dogo, -ingine, -o-ote*.

Kuna tofauti ya vipatanishi vya nomino kwa baadhi ya vivumishi baina ya Kipemba na Kitumbatu, kama inavyodhihirishwa na data na: 44

KP	KT	KS
44. (a) Wakulima wangi.	wakulima wengi	wakulima wengi
(b) Mayai mangi	mayai mengi	mayai mengi
(c) Kiti chengine	kiti kingine	kiti kingine
(d) Kitu kyokyote	kitu chochote	kitu chochote

Watumbatu katika vivumishi vya idadi isiyo dhahiri hutumia neno *-haba* badala ya –

dogo kama inavyoonekana katika data **45**

KP	KT	KS
45. a) Maji kidogo	maji mahaba	maji kidogo
b) Watu kidogo	watu wahaba	watu kidogo
c) Miti kidogo	miti mihaba	miti kidogo
d) Nyuzi kidogo	nyuzi haba	nyuzi kidogo

Katika mifano iliyo kwenye data **45**, inabainika kwamba, kuna upachikaji wa viambishi vya upatanishi wa kisarufi vya nomino na vivumishi. Kila lahaja miongoni mwa Kipemba na Kitumbatu hupokea viambishi hivyo kulingana na maneno

yanavyotumika katika ngeli. Kwenye mifano iliyo kwenye data 45, lahaja ya Kitumbatu inaonekana kufuata upatanisho wa kisarufi baina ya nomino na kivumishi kinachoivumisha nomino hiyo, wakati Kipemba katika kipengele hiki hakifuati mfumo wa upatanishi wa kisarufi baina ya nomino na kivumishi chake.

vi) Vivumishi vya Msisitizo

Kuna tofauti ndogo ya vivumishi vya msisitizo ambavyo hutumiwa kusesitiza nomino iliyotajwa baina ya Kipemba na Kitumbatu. Vivumishi hivi huundwa na mzizi *-inyiwe* katika lahaja ya Kipemba na katika Kitumbatu mzizi huo hubadilika na kuwa *-enyewe*, yaani irabu /e/ ya kitumbatu, hugeuka na kuwa /i/ katika Kipemba, $e > i$. Mtafiti ameyathibitisha hayo katika data 46

46. KP	KT	KS
(a) Nzee mwinyiwe	Mee mwenyewe	Mee mwenyewe
(b) wasicha winyiwe	wasichana wenyewe	wasichana wenyewe
(c) Nyumba yinyiwe	nyumba yenyewe	Nyumba yenyewe
(d) shamba linyiwe	shamba lenyewe	shamba lenyewe

Mifano iliyoainishwa na mtafiti hapo juu, inaonesha kwamba, vipatanishi vya vivumishi na nomino huwekwa kabla ya mzizi ili kuleta upatanishi wa kisarufi unaoendana.

4.3.1.10 Tofauti baina ya Kipemba na Kitumbatu katika Viwakilishi

Kwa kawaida viwakilishi hukaa badala ya nomino, yaani aina hizi za maneno zinapotumika, nomino zinazowakilishwa huwa hazitajwi. Kimofolojia viwakilishi

hufanana na vivumishi isipokuwa viwakilishi vya nafsi. Kwa hivyo mtafiti alichunguza tofauti za viwakilishi vya nafsi na vionyeshi baina ya Kitumbatu na Kipemba. Viwakilishi vya nafsi ni viwakilishi ambavyo hukaa badala ya majina ya watu. Kuna tofauti ndogo katika viwakilishi vya nafsi baina ya Kipemba na Kitumbatu. Hebu tuangalie mifano katika jedwali lifuatalo:-

Jedwali : 4.15 Viwakilishi nafsi vya namna mbalimbali

Nafsi	KP		KT	
	U	W	U	W
N1	miye	siye	miye	Sue/swiye
N2	weye	nyiye	weye	nyue/nywiye
N3	yeye	wao	veye	veo

Kupitia mifano iliyoainishwa hapo juu, mtafiti amebaini kuwa, Kipemba kimelingana na Kitumbatu katika maumbo yanayowakilisha nafsi ya kwanza na ya pili umoja na kutofautiana kabisa kabisa kwenye maumbo ya nafsi ya kwanza wingi, nafsi ya pili wingi na nafsi ya tatu, umoja na wingi.

4.3.1.11 Tofauti ya Maumbo ya Viwakilishi Vionyeshi kati ya Kipemba na Kitumbatu

Vionyeshi katika lahaja ya Kipemba hujengwa na mzizi $\{h\}$ kwa vitu vilivyopo karibu na msemaji pamoja na msikilizaji. Ili kukamilisha kionyeshi cha Kipemba, kwa kitu kilichopo karibu ya msemaji na msikilizaji, mzizi $\{h\}$ hubeba irabu ya kiambishi cha upatanishi wa kisarufi wa ngeli mbalimbali na kufuatiwa na kiambishi cha upatanishi wa kisarufi chote kwa ujumla. Kwa hivyo kionyeshi cha Kipemba kinachoonyesha kitu kilicho karibu na msikilizaji pamoja na msemaji kinaweza

kujengwa kwa kanuni isemayo *{h + irabu ya kiambishi cha upatanisho wa kisarufi+ Kiambishi cha kipatanishi wa kisarufi}*. Kanuni hii kwa ufupi tunaweza kuiandika kama *{h+irabu ya Kngeli+ Kngeli}*. Kitumbatu kwa upande wake, hukiwakilisha kionyeshi cha mahali au kitu kilichopo karibu na msemaji na msikilizaji kwa kanuni isemayo *{kiambishi cha ngeli ya upatanishi wa kisarufi+no}*, kanuni ambayo kwa ufupi tunaweza kuiandika kama *Kngeli+no}*. Maelezo hayo hapo chini yanahusiana na vionyeshi vinavyoashiria kitu kilichopo karibu na msemaji pamoja na msikilizaji kwenye lahaja ya Kipemba na Kitumbatu. Ili kuthibitisha jambo hili, data iliyopo kwenye jeduweli 4.16 inashuhudia. Mzizi *{le}* hutumika kuwakilisha vionyeshi vinavyoashiria vitu vilivyopo mbali kwa wote; msemaji na msikilizaji kwenye lahaja ya Kipemba. Ili kukamilisha kionyeshi cha Kipemba, kwa kitu kilichopo mbali ya msemaji na msikilizaji, mzizi *{le}* hutanguliwa na kiambishi cha upatanishi wa kisarufi kwa nomino inayohusika kuonyeshwa au kuashiriwa. Kwa hivyo kionyeshi cha Kipemba kinachoonyesha kitu kilicho mbali na msikilizaji pamoja na msemaji kinaweza kujengwa kwa kanuni isemayo *{Kiambishi cha upatanishi wa kisarufi+le}*. Katika kipengele hiki hapaonekani tofauti kubwa kati ya Kitumbatu na Kipemba isipokuwa mzizi *{le}* ulio ndani ya lahaja ya Kipemba, unapokuja kwenye lahaja ya Kitumbatu hubadilika kwa kuchopekwa kiyeyusho cha kaaka gumu /y/ na kuiweka irabu ya mwisho kuwa /a/ badala ya /e/. Mtafiti ameanisha ukweli wa hayo aliyoyazungumza kwenye jeduweli na. 4.16

Jedwali 4.16 Uwiano wa Vionyeshi vya Karibu na Mbali

Ngeli	Kipemba						Kitumbatu					
	Karibu		mbali		mbali kidogo		Karibu		mbali		Mbali kidogo	
	U	W	U	W	U	W	U	W	U	W	U	W
1/2	huyu	haw a	yule	wal e	huyo	hao	yun o	wan o	yuly a	waly a	iyo	iwo
3/4	huu	hii	ule	ile	huo	hiyo	uno	ino	ulya	ilya	iwo	iyoy
5/6	hii	hizi	ile	zile	hiyo	hizo	ino	zino	ilya	zilya	iyo	izo
7/8	hiki	hivi	kile	vile	hiky o	ivyo	kino	vino	kilya	vilya	ich o	ivy o
9/10	hii	hizi	Ile	zile	hiyo	hizo	ino	zino	ilya	zilya	iyo	izo
11/12	huu	hizi	ule	zile	huo	izo	uno	zino	ulya	zilya	iwo	izo
13/14	huu	haya	ule	yale	huo	hay o	uno	yano	ulya	yalya	iwo	ayo
15-	huku	-	kule	-	huko	-	kun o	-	kuly a	-	iko	
16-	huku	-	kule	-	huko	-	kun o	-	kuly a	-	iko	-
17-	hapa		pale		hapo		pan o	-	paly a	-	ipo	-
18-	hum u	-	mul e		hum o		mno	-	mlya	-	imo	-

Jedwali **4.17** na jedwali **4.18** linathibitisha hoja zilizomo kwenye jedwali **4.16** kwa kuzinukuu baadhi ya sentensi kama mtafiti alivyozinukuu moja kwa moja kutoka kwa wazungumzaji wa lahaja ya Kipemba kwa upande mmoja na wazungumzaji wa lahaja ya Kitumbatu kwa upande wa pili.

Jedwali 4.17 Mifano ya Sentensi Zinazohusu Vionyeshi vya Karibu

<i>Ngeli za nomino mbalimbali</i>	<i>Kionyeshi cha Kipemba</i>	<i>Kionyeshi cha Kitumbatu</i>
1/2	mtu huyu yualia/ watu hawa walia	mtu yuno kanalia/watu wano wanalia
3/4	mti huu ni mpevu/miti hii ni mipevu	mti uno mpevu/miti ino mipevu
5/6	jiwe hili linvunjika/mawe haya yanvunjika	jibwe lino limavunjika/mabwe yano yamavunjia
7/8	kiatu hiki chekatika/viatu hivi vyekatika	kiatu kino kikatiki/viati vino vikatiki.
9/10	nguo hii inchanika/nguo hizi zinchanika	nguo ino imachanika/nguo zino zimachanika
11/12	uzi huu unkatika/ nyuzi hizi zinkatika	uzi uno ukatiki/ nyuzi zino zikatiki
13/14	ugonjwa huu hauna tiba/majonjwa haya hayana tiba	ugonjwa uno hauna tiba/magonjwa yano hayana tiba
15-	kucheza kama huku kwetufungisha jana	Kucheza ja kuno kutufungishi jana
16-	mahali hapa si pema	mahaya pano si pema
17-	mahali huku nkubaya	mahaya kuno kubaya
18-	mahali humu mwatisha	mahaya muno/mno mnatisha

Jedwali na:4. 18 Mifano ya sentensi zinazohusu vionyeshi vya mbali

<i>Ngeli za nomino mbalimbali</i>	<i>Kionyeshi cha Kipemba</i>	<i>Kionyeshi cha Kitumbatu</i>
1/2	mtu <i>yule</i> yualia/ watu <i>wale</i> walia	mtu <i>yulya</i> kanalia/watu <i>wale</i> wanalia
3/4	mti <i>ule</i> ni mpevu/miti <i>ile</i> ni mipevu	mti <i>ulya</i> mpevu/miti <i>ilya</i> mipevu
5/6	jiwe <i>lile</i> linvunjika/mawe <i>yale</i> yanvunjika	jibwe <i>lilya</i> limavunjika/mabwe <i>yalya</i> yamavunjia
7/8	kiatu <i>kile</i> chekatika/viatu <i>vile</i> vyekatika	kiatu <i>kilya</i> kikatiki/viati <i>vilya</i> vikatiki.
9/10	Nguo <i>ile</i> inchanika/nguo <i>zile</i> zinchanika	nguo <i>ilya</i> imachanika/nguo <i>zilya</i> zimachanika
11/12	uzi <i>ule</i> unkatika/ nyuzi <i>zile</i> zinkatika	uzi <i>ulya</i> ukatiki/ nyuzi <i>zilya</i> zikatiki
13/14	ugonjwa <i>ule</i> hauna tiba/majonjwa <i>yale</i> hayana tiba	ugonjwa <i>ulya</i> hauna tiba/magonjwa <i>yalya</i> hayana tiba
15-	kucheza kama <i>kule</i> kwetufungisha jana	Kucheza ja <i>kulya</i> kutufungishi jana
16-	mahali <i>pale</i> si pema	mahaya <i>palya</i> si pema
17-	mahali <i>kulya</i> nkubaya	mahaya <i>kulya</i> kubaya
18-	mahali <i>mulya</i> mwatisha	Mahaya <i>mlyamlya</i> mnatisha

4.3.2 Muhutiasari wa Sura

Katika sura hii, mtafiti amechambua lengo la kwanza. Amebainisha tofauti za kifonolojia baina ya Kipemba na Kitumbatu. Miongoni mwa vipengele ambavyo mtafiti ameviongelea ni uwiano uliopo kwenye mifumo ya sauti kati ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu, tofauti za fonimu baina ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu, tofauti za uchopekaji wa viyeyusho, tofauti za mifuatano ya irabu na tofauti za matumizi ya mpumuo. Maelezo na mifano mtafiti aliyoonyesha hapo juu, imebainisha kuwa kuna mwachano mkubwa wa kifonolojia baina ya Kipemba na Kitumbatu. Mwachano huu umejitokeza kwenye idadi ya fonimu na tofauti miongoni

mwa fonimu zenyewe. Katika baadhi ya vipengele Kitumbatu kimeachana na Kipemba na kuelekea zaidi kwenye Kiswahili Sanifu, ilhali kwenye baadhi ya vipengele Kipemba imejikaribisha zaidi na Kiswahili Sanifu na kukiacha Kitumbatu kijikite kwenye kuhifadhi matamshi ya Kiswahili cha kale kilichokuwa kikiongelewa huko Tumbatu kabla ya athari za Kiswahili Sanifu kuingia kisiwani humo.

Kuhusu lengo la pili, mtafiti amejadili uwiano wa kifonolojia na kimofonolojia baina yalahaja ya Kipemba na Kitumbatu. Kipengele cha msingi kilichojadiliwa kwenye surahii ni uwiano wa maumbo ya vitenzi vya Kipemba na Kitumbatu, kwa kuzingatia viambishi nafsi vinavyoambikwa kwenye vitenzi, tangu nafsi ya kwanza hadi ya tatu. Katika viambishi nafsi vya mtenda mtafiti amegundua kuwepo kwa mfanano wa baadhi ya viambishi nafsi kwa upande mmoja na tofauti za viambishi hivyo kwa upande wa pili. Baadhi ya viambishi vyenye lahaja hizi zimejitokeza baada yamichakato ya kifonolojia na kimofolojia na baadhi yake yapo kama maumbo asilia.

Katika kufafanua lengo la tatu, mtafiti amebainisha kwa kina uwiano wa maana za msamiati zinazojitokeza baina ya lahaja ya Kipemba na ile ya Kitumbatu. Mtafiti amebaini kuwepo tofauti kubwa ya maana ya maneno baina ya Kipemba na Kitumbatu. Tofauti hizo zimejitokeza kwenye nomino, vitenzi, vivumishi na hata kwenye viwakilishi. Kwenye nomino na vitenzi kumejitokeza nduni mbalimbali zinazooyesha uwiano wa maana za msamiati baina ya Kipemba na Kitumbatu. Nduni hizo zinaonyesha kwamba kuna maumbo ya vitenzi na nomino yanayotofatiana miongoni mwa lahaja hizi, lakini maana zao zinalingana. Kuna

vitenzi na nomino zenye umbo moja, lakini umbo hilo linaakisi dhana au maana tofauti katika kila lahaja. Kuna maumbo yenye kulingana kwa kila kitu miongoni mwa lahaja hizi mbili, isipokuwa yameachana kwa sauti moja au mbili. Maana ya maumbo hayo inalingana. Kwenye vikoa vya maana lahaja ya Kipemba na Kitumbatu zimetofautiana kwenye maumbo ambayo yanaakisi dhana ya aina moja. Vikoa vya maana alivyogundua mtafiti na vinaakisi dhana ya aina moja ni vile vinavyohusu viungo vya mwili, vifaa vya shughuli za mapishi majumbani, wadudu, maumbile na mazingira pamoja na uhusiano wa kindugu na familia. Kwa upande wa vitenzi, vikoa vya maana vimejadiliwa kwenye vitenzi viavyoonyesha shughuli za tiba na magonjwa, vitenzi vya mjongeo na vitenzi vinavyoonyesha furaha na uchangamfu. Tofauti pia imejitokeza kwenye vivumishi hasa kwenye vivumishi vimilikishi katika maumbo yanayowakilisha nafsi ya pili na ya tatu umoja na uwingi. Vivumishi vya idadi isiyodhahiri na vile vya msisitizo pia vinaibua tofauti ya kimaumbo baina ya lahaja mbili hizi. Kwenye viwakakilisi vya nafsi na vionyeshi pamejitokeza tofauti dhahihiri na isiyo kificho baina ya maumbo ya Kipemba na Kitumbatu.

SURA YA TANO: MUHUTASARI WA UTAFITI, HITIMISHO NA MAPENDEKEZO

5.1 Muhutasari wa Utafiti

5.1.1 Muhutasari wa Kiujumla

Utafiti huu ulichunguza “ulinganifu wa kiisimu baina ya lahaja ya Kipemba na lahaja ya Kitumbatu”. Utafiti huu ulikuwa na malengo matatu ambayo ni kubainisha tofauti baina ya fonimu za Kipemba na Kitumbatu, kulinganisha na kutofautisha kanuni za kifonolojia na kimofonolojia zinazotawala maumbo ya mofu zilizounda maneno ya Kipemba na Kitumbatu na kuchunguza uwiano wa maana ya maneno baina ya Kipemba na Kitumbatu. Utafiti huu ulifanyika katika kisiwa cha Pemba kwa upande mmoja na Kisiwa cha Tumbatu na Utumbatuni kwa upande wa pili. Katika Kisiwa cha Pemba utafiti ulifanyika kwenye Shehia ya Mchangamdogo na Shehia ya Kiuyu, Wilaya ya Wete, Mkoa wa kaskazini Pemba. Ndani ya kisiwa cha Tumbatu, utafiti ulifanyika kwenye Shehia ya Chwaka na Utumbatuni utafiti ulifanyika kwenye Shehia ya Mkokotoni. Tumbatu na Utumbatuni ni sehemu zilizo ndani ya Wilaya ya kaskazini ‘A’, Mkoa wa kaskazini Unguja. Jumla ya watu 100 walishiriki katika utafiti huu. Data zilikusanywa kwa kutumia mbinu za hojaji, mahojiano na ushuhudiaji. Data zilizopatikana zilichambuliwa kwa njia ya maelezo na majeduweli yalitumika kwa nadra sana pale yalipohitajika.

Nadharia mbili zilitumika katika utafiti huu. Kwanza, ilitumika nadharia ya fonolojia zalishi iliyoasisiwa na Noam Chomsky (1965) na kutumiwa na wanaisimu wengi waliofanya kazi za isimu linganishi kama Maganga (1995). Pili, ilitumika nadharia ya lahaja zalishi ambayo imeanzishwa na Trudgill na Chambers (1986) iliyodai

kwamba muundo wa ndani wa mofimu moja ya lahaja mbili zinazotofautiana unaweza kuwa na miundo ya nje tofauti.

5.2 Muhutասari wa Matokeo ya Utafiti

a) Kuhusu lengo la kwanza la utafiti lililotaka kubainisha tofauti baina ya fonimu za Kipemba na Kitumbatu utafiti huu umebaini kuwa, kuna muachano wa kifonimu, kwa msingi kwamba i) Kipemba kina fonimu nyingi zaidi kuliko Kitumbatu. Fonimu za Kipemba zimekuwa nyingi zaidi, kwa kuwa lahaja hii imeingiza katika matumizi yake fonimu zenye asili ya Kiarabu, sifa ambayo katika Kitumbatu haiko. ii) Kipemba kinatumia fonimu zilezile zitumikazo kwenye Kiswahili Sanifu pamoja na fonimu /ky/ kama fonimu ya nyongeza. iii) Kitumbatu nacho hutumia fonimu zile zile za Kiswahili Sanifu isipokuwa imeziweka nje ya matumizi yake fonimu kadha zenye asili ya Kiarabu, jambo ambalo linaifanya lahaja hii iwe na fonimu chache zaidi kuliko Kipemba na Kiswahili Sanifu. Kitumbatu kimejijengea sifa ya kutumia fonimu /ly/, ambayo haitumiki kwenye Kipemba wala Kiswahili Sanifu. iv) Samba samba na hayo Kipemba na Kitumbatu kimeachana sana katika matumizi ya baadhi ya fonimu. v) Kitumbatu kimejibagua na Kipemba kwa tabia yake ya kuvunjua mkutano wa irabu mbili zilizo mwishomi mwa neno moja kwa kuchopeka kiyeyusho. vi) Kitumbatu huachana na Kipemba kwenye tabia yake yakudondosha irabu moja iwapo irabu mbili tofauti zitakutana kwenye mpaka wa mofu mbili.

Kuhusu lengo la pili, mtafiti amejadili uwiano wa kifonolojia na kimofonolojia baina yalahaja ya Kipemba na Kitumbatu. Kipengele cha msingi kilichojadiliwa kwenye sura hii ni uwiano wa maumbo ya vitenzi vya Kipemba na Kitumbatu, kwa

kuzingatia viambishi nafsi vinavyoambikwa kwenye vitenzi, tangu nafsi ya kwanza hadi ya tatu. Katika viambishi nafsi vya mtenda mtafiti amegundua kuwepo kwa mfanano wa baadhi ya viambishi nafsi kwa upande mmoja na tofauti za viambishi hivyo kwa upande wa pili. Baadhi ya viambishi vyenye lahaja hizi zimejitokeza baada yamichakato ya kifonolojia na kimofolojia na baadhi yake yapo kama maumbo asilia.

a) Kuhusu lengo la tatu linalolenga uwiano wa kileksika baina ya Kipemba na Kitumbatu, mtafiti amebaini kwamba, Kuna tofauti kubwa za kileksika na kimaana kati ya Kipemba na Kitumbatu. Katika kipengele hiki, mtafiti amebaini kuwepo tofauti za kileksika kwenye maeneo manne. Kwanza, kuna maumbo ya nomino na vitenzi yanayotofautiana, kati ya Kipemba na Kitumbatu ambayo yanawakilisha dhana au maana inayolingana. Pili, kuna maumbo yanayolingana kati ya Kipemba na Kitumbatu, maana zao ni sawa, utofauti wao ni sauti moja au mbili katika maumbo. Tatu, kuna baadhi ya maumbo kwenye lahaja moja hutumika kuwasilisha dhana fulani, tofauti na dhana inayowasilishwa na lahaja nyengine. Nne, maana zilizo ndani ya vikoa vya maana fulani zinawakilishwa na maumbo yenye kutofautiana kati ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu. Kwa upande wa katagoria ya vivumishi mtafiti amebaini. i) kuwepo tofauti kubwa sana kati ya Kipemba na Kitumbatu, wakati Kitumbatu hutumia umbo kamili kuwakilisha kivumishi cha kumiliki kwenye nafsi ya pili na ya tatu, Kipemba kwa upande wake hutumia viungama. ii) Pia kuna tofauti kati ya Kipemba na Kitumbatu kwenye umilikishi wa mtu au watu wasiobainishwa

iii) Imebainika tofauti kwenye vivumishi vya idadi isiyodhahiri na vivumishi vya msisitizo. iv) Kwenye viwakilishi nafsi na vionyeshi vya aina zote pia pamedhihiri tofauti iliyowazi baina ya Kipemba na Kitumbatu. Kwenye vipengele vya kileksika na kimaana vilivyolinganishwa, licha ya kuwepo tofauti kubwa baina ya Kipemba na Kitumbatu pia imeonekana kwamba Kipemba kwa asilimia kubwa sana kimelingana na Kiswahili Sanifu na kitumbatu kimejikita kuwa na msamiati unaoachana zaidi kuliko kufanana na Kiswahili Sanifu.

5.3.1 Hitimisho

Ingawa Kipemba kimetofautiana na Kitumbatu kwenye vipengele vya kifonolojia, kimofolojia na kileksika na maana zake, lakini waongejaji wa lahaja mbili hizi wanafahamiana vizuri sana katika mawasiliano yao.

5.3.2 Mapendekezo ya Tafiti

Mtafiti wa kazi hii anapendekeza kwamba, tafiti nyengine zinazohusu ukinganishi wa kiisimu zifanyike, kulinganisha lahaja mbalimbali za Kiswahili. Pili katika kupitia kwake kazi tangulizi amebaini kuwa kuna mawazo kwamba Kipemba si kimoja, hivyo anapendekeza eneo hilo lifanyiwe utafiti ili kuchunguza ukweli wa dai hilo. Tatu, mtafiti amebaini kuwepo visiwa vingi vidogo vidogo vinavyoishi watu ndani ya kisiwa cha Pemba, vyenye waongejaji wengi wa Kipemba kinachotofautiana baina ya waongejaji wa kisiwa kimoja na chengine. Mtafiti anahisi ni vyema lahaja za Kipemba za visiwa hivyo zifanyiwe utafiti linganishi, ili kuchunguza uwiano na tofauti zao.

MAREJEO

Adam, J. and F. Kamuzora (2008) *Research Methods for Bussiness and Social Studies*, Mzumbe Book Project.

Adams, J. na F. Kamuzora (2007) *Research Methods for Graduate Bussiness and Social Science Students* Response Books. New Delhi

Anderson, S.R (1974) *Organization of phonon logy*, Academic Press Inc, New York.

Babbie, E (1992) *The practice of social research* 6th edition. Publishing Company.

Bright, W. (1992) "*Narrow Bantu 'S'*" in *International Encyclopedia of Linguistics*, Vol. 4, edited by W. Bright, 5253. New York: Oxford University Press

Batibo, H.M. (1982), Mawazo ya Mwanzo kuhusu Uhusiano wa Lahaja za Kiswahili za Kusini (Makala ya Semina). Chuo Kikuu cha Dar es salaam.

Campbell, G. L (1991) *Compendium of the World's Languages*, Vol. 1 2. London and NewYork:Routledge.

Cohen, L, Manion, L and Moris, K (2000) *Research Methods in Education*. 5th edition Londin:Rutledge Falmer.

Chomsky, N na M. Halle (1968) *Sound pattern of English* New York, Harper and Row Publishers.

Chomsky, N (1968)“*Some General properties of phonological Rules*”Language 43: 102-128

- Chum na Lambert H.E (1962), Sarufi iliyotumika katika Vita vya Uhudi, east African Swahili committee, Studies in Swahili Dialects) Vol: III
- Grimes, B. F (1992) *Ethnologue: Languages of the World*. Dallas, Texas: Summer Institute of Linguistics.
- Europa Publications (1993) "*South Africa*" in *The Europa World Year Book* 1993, Vol. 2, 2567-2591. London: Europa Publications Limited.
- Enon, J.C (1998), *Research Methods in Special Education and Field Study*, London Sage Publications .
- Johnson, F (1939) *A Standard Swahili English Dictionary* Oxford University Press.
- Johnson, Steven L. 1983 'Social Investment in a Developing Economy: Position-holding in Western Kenya.' *Human Organization* 42(4): 340-46.
- Karanja, P. and J. Habwe (2004) *Misingi ya Sarufi ya Kiswahili*. Phoenix Publishers Ltd. Nairobi
- Kahigi, Kulikoyela K. (2008) Kikahe: Msamiati wa Kikahe-Kiswahili-Kiingereza na Kiingereza-Kikahe-Kiswahili (Kahe-Swahili-English and English-Kahe-Swahili Lexicon). Languages of Tanzania Project. [ISBN 9987-691-15-3](#)
- Heine, B and M. Brenzinger (2003) 'Africa', in *UNESCO Red Book of Endangered Languages*. ([Suba Entry](#))

- Ingrams, W. H. (1924). *The Dialects of the Zanzibar Sultanate* in Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Vol.III, Part III. London. (pp 533-550).
- Katamba, F (2003) *Nominal Morphology*. In Derek Nurse, Gérard Philippson (eds.) *The Bantu languages*, pp 103- 120. New York: Routledge.
- Kestowiccsz, M and K. Charles (1975) *Generative Phonology theory* New York: Academic Press.
- Kestowiccsz, M and Kisseberth, C (1977) *Topic in Phonological theory* New York: Academic. Press.
- Khamis, S. A. M (1984) “Urban Versus Rural Swahili: A Study of Pemba Varieties”. (Tasnifu ya uzamivu, haijachapishwa) Leipzig: Karl Marx University.
- Kihore, Y. M. *et al* (2003) *Sarufi Maumbo ya Kiswahili Sanifu (SAMAKISA)*, Dar es Salaam TUKI
- Kipersky, P (1976) “Abstractness, opacity and Global Rules”. In A.Koust Soudas, (ed.)
- Kisserberth, C.W (1970) *On the fuction Unity of Phonological Rules inquiry*: 1:291-306
- Kothari, C.K (1990) *Research Methods: Methods and techniques*: New Delhi Wiley Eastern.

- Labroussi, Catherine (1998) *Le couloir de lacs: Contributions linguistique à l'histoire des populations du sud-ouest de la Tanzanie*. Doctoral Dissertation, INALCO.
- Labroussi, C. (1999) Vowel systems and spirantization in S.W. Tanzania. In *Bantu historical linguistics*, ed. Jean-Marie Hombert and Larry M. Hyman, 335–377. Stanford, CA: CSLI Publications.
- Lambert H.E (1958) *Chi –Jomvu and Ki ngare Subdialects of the Mombasa area*, Kampala, east African Swahili committee, Studies in Swahili Dialects) Vol: III
- Lambert H.E (1958) *Chi- chifundi. A dialect of southern Kenya Coast*, Kampala, east Africa Swahili committee.
- Maganga, C. (1995) *A study of the Morphophonology of Standard Kiswahili, Kipemba, Kitumbatu and Kimakunduchi*, Unpublished PhD Thesis University of Dar – es Salaam
- Maho, J. F. (1999) *A comparative study of Bantu noun classes*. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis. Mbaabu, Ileri.1985. New horizons in Kiswahili: a synthesis in developments, research and literature. Nairobi: Kenya Literature Bureau.
- Maho, J.F (2009) *The 2nd New Updated Guthrie List* Nairobi: Kenya Literature Bureau.

Martyn, W. (2008) *Discovering English Dialects*, Midland House Way Botly Oxford
OX2 OPH, UK.

Massamba, D. P. B (1996) *Phonological theory history and development*. Dar es
Salaam: Dar es Salaam University Press.

Massamba, D. P. B (2002) *Historia ya Kiswahili 50 BK hadi 1500BK*. The Jom
Nairobi Kenyatta Foundation.

Massamba, D. P. B (2006) “Kiswahili cha Musoma: Mwanzo wa lahaja nyengine?”
Journal of Institute of Kiswahili Research Vol. 69. TUKI

Massamba, D. P. B., Y. M. Kihore na J. I. Hokororo (2001) *Sarufi Miundo ya
Kiswahili Sanifu (SAMIKISA); Sekondari na Vyu*. Dar es Salaam: TUKI.
Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.

Massamba, D. P. B., Y.M. Kihore na J. I. Hokororo (2004) *Fonolojia ya Kiswahili
Sanifu (FOKISA); Sekondari na Vyu*. Dar es Salaam: TUKI. Chuo Kikuu
cha Dar es Salaam.

Massamba, D. P. B., Y. M. Kihore na J. I. Hokororo (2004) *Sarufi maumbo ya
Kiswahili Sanifu (SAMaKISA); Secondari na Vyu*. Dar es Salaam: TUKI.
Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.

Mekacha, R. D.K (1993) *The sociolinguistic impact of Kiswahili on ethnic
community languages in Tanzania: a case study of Ekinata*. Bayreuth:
Breitinger.

Mgullu,R.S(1999) *Mtalaa wa Isimu,Fonetiki,Fonolojia na Mofolojia ya Kiswahili*
Nairobi Kenya, Longhorn Publishers

Mgullu,R.S(2003) *Mtalaa wa Isimu,Fonetiki,Fonolojia na Mofolojia ya Kiswahili*
Nairobi Kenya, Longhorn Publishers

Morrison, M.E. (2011) "A Reference Grammar of Bena." Doctoral Thesis, Rice University. <http://hdl.handle.net/1911/70359>.

Morrison, M. (2011) *A Reference Grammar of Bena*. Rice University, Dissertation [Unpublished].

Mous, M. and M. Qorro (2009) *Loanwords in Iraqw, a Cushitic language of Tanzania*. In: Haspelmath, Martin & Uri Tadmor (eds.) *Loanwords in the world's languages: a comparative handbook*, pp 103-123. Berlin: De Gruyter Mouton.

Msanjila na wenzake (2011) *Isimu jamii Misingi na nadhari* Dar es Salaam: Dar es Salaam University Press.

Mugenda, O. and A. Mugenda (1999) *Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. Act Press. Nairobi.

Myers-Scotton. C (2006) *Multiple voices: an introduction to bilingualism*. Malden, Massachusetts: Blackwell

Muzale, H. Rugemalira, J.(2008) *Researching and documenting the languages of Tanzania*. *Language Documentation and Conservation* 2(1): pp. 68-108.

- Muzale, H. & Rugemalira, J. (2008) *Researching and Documenting the Languages of Tanzania*. LOT Project, University of Dar es Salaam
- Nkwera, F. (1989) *Sarufi na Fasihi Sekondari na Vyu*. Tanzania Publishing House
- Nurse, D and T. Speer (1985) *The Swahili: Reconstructing the history and Language of an Africa society*.
- Oxford Advanced Learners Dictionary Of Current English (2000), Oxford University Press Nairobi
- Okoth-Okombo, D.(1999) 'Language and ethnic identity: the case of the Abasuba', *Kenya Journal of Sciences* (Series C, Humanities and Social Sciences) 5, 1, 21–38.
- Polome, E.C. (1967) *Swahili Language handbook*. Center for Applied Linguistics Washington
- Ray.H (2007) *China A Macro History* , M.E.Sharpe, Inc.80 Bussiness Park Drive, Amonk, New York 10504Muzale, Henry R. T. and Josephat M.
- Rugemalira (2008), *Researching and documenting the languages of Tanzania*. Language Documentation & Conservation 2(1):68–108.
- Palmer, R(1981) *Semantics* Cambridge University Press. Newyork.
- Rundell, M. (ed.) (2007) *Macmillan English Dictionary for Advanced Learners*. Macmillan. London.

- Steere, E. (1930) *A handbook of the Swahili Language*. East African Language.Committee
- Steere, E. (1870) *A handbook of the Swahili Language as spon at Zanzibar*. East African Language.Committee
- Stigand, C.H. (1915) *Dialects in Swahili*. Cambridge Univer
- TUKI, (1990), *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*, Toleo la pili, Oxford university press, Nairobi
- Trudgill and Chambers, (1986) *Social Linguistics and Linguistic Judgement* University of Triter Germany.
- TUKI, (2004) *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*, Oxford University press.
- Weinreich, (1953 na1963) *Languages in contact: Findings and problems*. New York: Linguistic circle.
- Whiteley, W.H. (1958) *Kimtang'ata (Studies in Swahili Dialects – I)* East African Swahili . Committee
- Whitely, W. H. (1958) *The dialect and verse of Pemba*. An Introduction.
- Whiteley, W. H. (1969) *Swahili: the rise of a national language* London: Methuen.
- Whiteley, W. (1964) Suggestions for recording a Bantu language in the field. *Tanganyika Notes and Records* 62:1–19.

Willian, N (2011), *Your Research Project –A Step -By- Step Guide for the First Time*
Sage Publication, London.

Willis, R.G. (1966) *The Fipa and related peoples of south-west Tanzania and north-east Zambia*. London: International African Institute.

Willis, R. G (1968) The Fipa. In *Tanzania before 1900*, ed. Andrew Roberts, 82–95.
Nairobi: East African Publishing House.

Willis, R. G.(1978) *There was a certain man: Spoken art of the Fipa*. Oxford:
Oxford University Press.

Yoneda, N. (2010) “*Swahilization*” of ethnic languages in Tanzania:The case of
Matengo, African Study Monographs, 31(3): pp 139-148.[electronic
version]

Xialu, P. (2008) *Luxury Consumer Behavior in China*, John Wiley and Sons (Asia),
Pte.ltd

KIAMBATANISHO I

Check list ya vipengele vya kiisimu mtafiti anavyokusudia kuvibainisha

- 1.) Uwiano wa sauti (fonimu) uliopo baina ya lahaja ya Kipemba na lahaja ya Kitumbatu.
- 2.) Uwiano unaojitokeza katika muunganiko wa irabu na uyeyushaji baina ya lahaja ya Kipemba na lahaja ya Kitumbatu.
- 3.) Uwiano uliopo katika ngeli za nomino baina ya lahaja ya Kipemba na lahaja ya Kitumbatu.
- 4.) Uwiano unaojitokeza katika uwasilishaji wa nambari za kuhesabu kati ya lahaja ya Kipemba na lahaja ya Kitumbatu
- 5.) Uwiano uliopo katika viwakilishi baina ya lahaja ya Kipemba na lahaja ya Kitumbatu.
 - i) viwakilishi vya nafsi mbalimbali ii) viwakilishi vya umilikishi iii) Viwakilishi vya kuonyesha katika nafasi mbalimbali.
- 6.) Uwiano unaojitokeza katika vitenzi na vijenzi vyake kati ya lahaja ya Kipemba na Kitumbatu.
 - i) uwiano wa viambishi vinavyowakilisha mtendwa.
 - ii) uwiano wa viambishi vinavyowakilisha njeo za nyakati na hali mbalimbali.
 - a) wakati uliopo b) wakati uliopita c) wakati timilifu iv) wakati ujao v) hali shurtia vi) hali tarajiwa vii) hali ya kuendelea kwa tendo.
- 7.) Uwiano wa kimsamiati kati ya lahaja ya Kipemba na lahaja ya Kitumbatu
 - i) maumbo tofauti, maana sawa
 - ii) maumbo sawa, maana tofauti.
 - ix) maumbo sawa maana sawa, lakini kuna tofauti ndogo ya sauti.

KIAMBATANISHO II

Orodha ya hojaji za utafiti

Jina la mtafitiwa.....(*iwapo utapenda kuliainisha*)

Umri-----

Mtumbatu (), Mpemba () (*Weka alama ya vyema kwenye eneo lilinalokuhusu*).

1) Maneno yaliyondani ya jeduweli hapo chini yameainishwa kimaandishi kama yalivyo kwenye Kiswahili sanifu. Wewe yawasilishe kimaandishi kama yatamkwavyo na Wapemba/Watumbatu

Kiswahili sanifu

Kipemba

Kitumbatu

- a) ghasia
- b) shughuli
- c) ghera
- d) ghibu
- e) ghorofa
- f) thawabu
- g) thelathini
- h) thubutu
- i) thibiti
- j) dhambi
- k) dhibiti
- l) dhulma
- m) dhoruba
- mi) fedheha

- n) khabari
- o) kheri
- p) khubiri
- q) akhirisha

2) Kwenye Kiswahili Sanifu Maneno yaliyopo chioni hutamkwa kama yanavyoonekana kwenye maandishi nyinyi Wapemba/Watumbatu munayatamkaje? Maneno matatu ya mwanzo ni kama mfano

Kiswahili sanifu	Kipemba	Kitumbatu
aliniita	eniita	kanyiti
ameniibia	kantiibia	kanyibili
alinieleza	enieleza	kanyelege
aliniepuka		
ananiona		
waliniondosha		
tuambie		
alituibia		
anatueleza		
keshatuona		
nimuachia		
wamuita		

3.) Angala maneno yafuatayo:-

Jaza nafasi tupu zilizo ndani ya mabano kwa Kipemba/Kitumbatu

- i) mtu (-----) ii) watu (-----) iii) mti (-----) iv) miti v) yai (-----) vi) mayai vii) kisu----- viii) visu (-----) xi) ngombe (-----) n.k

4).Vipi Wapemba/Watumbatu huhesabu moja mpaka kumi. Fuata muongozo huu:-

- moja (-----)
mbili (-----)
tatu (-----)
nne (-----)
tano (-----)
sita (-----)
saba (-----)
nane (-----)
tisa (-----)
kumi (-----)

Maneno yafuatayo huandikwa vipi kwa Kipemba/Kitumbatu.

- mimi (-----), sisi (-----), wewe (-----), nyie, (-----) yeye (-----), wao (-----).

6.) Katika jeduweli hapo chini, kuna vikundi vya maneno kama yaongelewavyo katika Kiswahili sanifu. Onyesha kwenye nafasi zilizo wazi namna yanavyoongelewa kwa Kipemba/Kitumbatu.

Kiswahili sanifu

Kipemba

Kitumbatu

mtu wangu

watu wangu

mtu wako

watu wako

mtu wake

watu wake

mtu wao

watu wao

mti wangu

miti yangu

mti wako

miti yako

mti wetu

miti yetu

mti wake

miti yake

mti wao

miti yao

yai langu

yai langu

mayai lako

mayai yako

yai lake

mayai yake

yai letu

mayai yetu

yai lao

mayai yao

kiti changu

viti vyangu

kiti chako

viti viti vyako

kiti chake

viti vyake

kiti chenu

viti vyenu

ng'ombe wangu

ng'ombe zangu

ng'ombe yako

ng'ombe zako

ng'ombe wake

ng'ombe zake

ng'ombe wetu

ng'ombe zetu

ng'ombe wenu

ng'ombe zenu

7.) Maneno haya kwa Kipemba/Kitumbatu hujitokeza na kuandikwa vipi?

i) huyu (-----) ii) hawa(-----) iii) huu (-----) iv) hii (-----) v) hili (-----) vi) haya (-----) vii) hiki (-----) viii) hizi (-----) ix) hapa x) huyo (-----) xi) hao (-----) xii)huo (-----) xiii) hiyo (-----) xiv) hilo (-----) xv) hayo (-----) xvi) hicho (-----) xvii) hizo (-----) xviii) hapo (-----) xix) huku (-----) xx) yule xxi) wale (-----) xxii) ule (-----) xxiii) ile (-----) xxiv) lile (-----) xxv) yale (-----) xxvi) kile (-----) xxvii) zile (-----) xxviii) pale (-----) xxix) kule (-----) xxx humu (-----) xxxi) humo (-----) xxxii mule (-----).

8) Maneno haya katika Kiswahili sanifu huweza kujirea mara mbilimbili kwa lengo la kusisitiza kinachoashiriwa, je hilo linajitokeza katika lahaja ya Kipemba/Kitumbatu? (ndiyo-----), (siyo-----) [*weka alama ya vema kwenye eneo husika*].

b) Kama ndiyo onyesha jinsi urejeajirejeaji huo unavyoonekana katika Kipemba/Kitumbatu.

i) huyu

9) Andika maneno yafuatayo kama yanavyotumika katika lugha ya Kipemba/Kitumbatu

i) anacheke(-----), hacheke (-----), atacheke (-----), hatacheke (-----), walicheke (-----), hawakucheke

KIAMBATANISHO III

Kipemba consonants and semi vowels

[p] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [pipi]

[b]] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [bibi]

[t] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [tia]

[d] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [dada]

[k] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [kaka]

[g] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [gati]

[j] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [jinni]

[č] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [chai]

[f] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [fua]

[v] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [vua]

[θ] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [thawabu]

[ð] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [dhahabu]

[s] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [samahani]

[z] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [kazi]

[š] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [sherehe]

[h] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [hakika]

[m] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [mama]

[n] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [neni]

[ñ] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [nyanya]

[ŋ] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [ng'ombe]

[l] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [lami]

[r] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [karani]

[y] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [yeye]

[w] kama ilivyo kwenye neno la Kiswahili [wewe]

KIAMBATANISHO IV

Jedwali: uwiano wa vitenzi vya kiukinzani vyenye maumbo tofauti, vinavyowasilisha dhanna ya aina moja

Kipemba	Mfano wa sentensi	Kitumbatu	Mfano wa sentensi	Tafsiri ya Sentensi husika kwa K/Sanifu
potea <i>kt</i>	kisu changu che potea	aga <i>kt</i>	kisu changu chaga	kisu changu kilipotea
sengenya <i>kt</i>	munkaa barazani hanna kazi ila kus engenya watu	amba/teta	mukaya mtengo hamna kazi heya kw amba /kut teta watu	mmekaa barazani hamna kazi ispokuwa kusema watu
pata <i>kt</i>	twekwenda bahaharini, tweranda kutwa hatwe pata chochote, hata kitoweo kintushinda	ambuliya <i>kt</i>	twende pwani, tukatanga kutwa hatwe ambuliya chochoswi, hata kitoweo kitushindi	tulikwenda baharini, tuliranda kutwa, hatukupata chochote, hata kitoweo kilitushinda.
simuliya <i>kt</i>	tunsikilize bibi asin lia hadidhi	ana <i>kt</i>	tumsikize bibi kanakw ana hadithi	tumsikilize bibi anatamba hadithi
kwama <i>kt</i>	Naumia n-guu nekuwa hi kwama kuku	angasa <i>kt</i>	nimayumiya mguyu, nyevu hangasa kuku	nimeumia mguu nilikuwa nikifukuza kukuku
kataza <i>kt</i>	ntoto nkaidi huyu, hata ukink kataza hafahamu	asa <i>kt</i>	mwana mkaidi yuno , hata ukamw asa havitambuyu	mtoto mkaidi huyu, hata ukimkataza hafahamu
toa <i>kt</i>	twekuwa na nchango, kila mtu etoa laki moja	avya <i>kt</i>	tuvu na mchango, kila mtu kay avya laki moya	tulikuwa na mchango, kila mtu alitoa laki moja
popotoa <i>kt</i>	emp opotoa viungo mwenziwe	babatuya <i>kt</i>	kamb abatuyu viungo mwenziwe	alimpopotoa viungo mwenziwe
bakia <i>kt</i>	pesa zote zinkwisha haze bakia	baki <i>kt</i>	Pesa zote zimakwisha haze baki hata	Pesa zote zimekwisha hazikubaki

	pya		kidugo	hata kidogo
rukia <i>kt</i>	eanguka akavunjika n-gongo, ekuwa akirukia gari	bakiya <i>kt</i>	kagu akavunjika nyongo kevu akabakiya gari	alianguka akavunjika mgongo alikuwa akirukia gari
kojoa <i>kt</i>	ntoto wee, mpaka leo hujaacha kukojoa kitandani tu	bauyu <i>kt</i>	mwana weye, lama leyo hujaacha kubauyu kiandani tu	mtoto wee, mpaka leo hujaacha kukojoa kitandani tu
doea <i>kt</i>	nipo, nadoea nlo	bembeza <i>kt</i>	niwapo, nabembeza kiposho	nipo nadowea chakula
pinda <i>kt</i>	jiti tutakalo liwe lenyooka, liwe hale pinda hata kidogo	beta <i>kt</i>	jiti tutakalyo liwe linyoroko liwe halye beta hata kidugo	Jiti tutakalo liwe limenyooka liwe halikupinda hata kidogo
geuka <i>kt</i>	jamaa leo nnalala, seanka ta mara moja, nekuwa nkigeuka huku na huku tu	biruka <i>kt</i>	waname leo mmayaya, seyamka hata mara moja, nivu nkabiruka kuno na kuno tu	jamani leo nimelala, sikuamka hata mara moja, nilikuwa nikigeuka huku na huku tu
toboa <i>kt</i>	kisiki kinkaa vibaya chaeza ntoboa ntu n-guu	bovuya <i>kt</i>	kisiki kimakaya vibaya kinaweza kumbovuya mtu mguyu	kisiki kimekaa vibaya kinaweza kumtoboa mtu mguu
angusha <i>kt</i>	nepanda nnazi kuangusha madafu	bwaga <i>kt</i>	nikwele mnazi kubwaga madafu	nilipanda mnazi kuangusha madafu
fua <i>kt</i>	nekuwa ntoni nafua vigwanda vya watoto	chachata <i>kt</i>	nivu mtoni nachachata vichepe vya wana	nilikuwa mtoni nafua viguo vya watoto
charuka <i>kt</i>	Jakaya kancharuk , kanampiga na chi	chaga <i>kt</i>	Jakaya kamachaga kamampiga na chi Tibaijuka	Jakaya amecharuka, amempiga na chini Tibaijuka

	Tibaijuka			
toa <i>kt</i>	pana nchango, kila mwanachama atatakiwa kutoa shilingi ishirini elfu	avya <i>kt-</i>	pana mchango kila mwanachama katatakiwa kuyavya ishirini elfu	pana mchango kila mwanachama atatakiwa kutoa ishirini elfu
toka <i>kt</i>	kanaambiwa atoke ila hebu toka	awa <i>kt</i>	kamakwambiwa ayawe heya hataki kuyawa	ameambiwa atoke ila hataki kutoka
-tikisa <i>kt</i>	wenkuwa unatulia, kana utikisa	chagaza <i>kt</i>	Uvu utulili uma chagaza	
t^haka <i>nm [i-/zi-]</i>	chama <i>nm ma-[li-/ya-]</i>	hebu nletee cho kibati cha kuzolea t^haka	hebu nleteya icho kibati cha kuzolea machama	hebu nletee hicho kibati cha kuzolea t^haka
chawanya <i>kt</i>	chavuga <i>kt</i>	kuni zangu nezipanga vyema, wee waz ichawanya	kuni zangu nizipanga vyema, weye kunaz ichavuga	kuni zangu nilizipanga vyema,wee umez ichawanya a
shuka <i>kt</i>	eanguka nnazi epokuwa ashuka	cheleya <i>kt</i>	kagu mnazi apojawa kan acheleya	alianguka mnazi alipokuwa akishuka
shusha <i>kt</i>	meli ibandarini yash usha mizigo	cheleza <i>kt</i>	meli iwa bandarini in acheleza mizigo	meli iko bandarini inateremsha mizigo
puma <i>kt</i>	nnachoka kwa kupanda nlima, na puma	cheteya <i>kt</i>	mmachoka kwa kupanda mlima, na cheteya	nimechoka kwa kupanda mlima, nnapoma
chakua <i>kt</i>	ntoto wee wameza nanna ya kuku, hebu kwanza chakua	davyua <i>kt</i>	mwana weye kunameza namna ya kuku, hebu kwanza davyua	mtoto wee unameza namna ya kuku, hebu kwanza chakua
salimia <i>kt</i>	sina zaidi njomba, nekuja kukus alimia	dawiya/daukiya <i>kt</i>	sina zaidi hayu, nja kud awiya/kudaukiya tu	sina zaidi mjomba nilikuja kukusalimia tu

	tu			
taka <i>kt</i>	nemuomba twende sote, lakini hetaka	dumba <i>kt</i>	nimuyumbo twende sote, heya hedumba	Nilimuomba twende sote, lakini hakutaka
bomoka <i>kt</i>	kikombe changu kimbomoka	dumuka <i>kt</i>	kikombe changu kidumuku	kikombe changu kimebomoka
peleka <i>kt</i>	mpaka leo sijapeleka pesangwa	fisa <i>kt</i>	mpaka leo sijafisa pesa za watu	mpaka leo sijapeleka pesa za watu
tabasamu <i>kt</i>	kunpewa zawadi gani, naona watabasamu tu	funafuna <i>kt</i>	kuk ^h wa zawadi gani, nakona kunafunafuna tu	Umepeewa zawadi gani naona unatabasamu tu
hara/harisha <i>a kt</i>	leo seweza kwenda kazini, nekuwa nkihara tu	fyaka <i>kt</i>	Leo sevyeza kwenda kazini, nyevu nahara tu	leo sikuweza kwenda kazini, nilikuwa naharisha
dhulumu <i>kt</i>	kazi yenu kudhulumu wenzenu tu	fyufyu	kazi yenu kufyufyu wenzenu tu	kazi yenu kudhulumu wenzetu tu
tupa <i>kt</i>	naona siku hizi mwezangu wantupa	geakt	nakona siku zino mwezangu kunanigea	naona siku hizi mwanzangu unanitupa
poteza <i>kt</i>	nikikwachia kisu changu utakipoteza	agisa <i>kt</i>	nikakwachia kisu changu kutachagisa	nikikuachia kisu changu utakipoteza
anguka <i>kt</i>	Kanvunjika nkono, kwa sababu kanaanguka nnazi	gwakt	Kavunjiki mkono kwa sababu kamakugwa mnazi	amevunjika mkono kwa sababu ameanguka mnazi.